

Marko Rimac

ETNIČKA I SOCIJALNA STRUKTURA STANOVNIŠTVA HRVATSKE I SLAVONIJE PREMA POPISU IZ 1890. GODINE

Marko Rimac
Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu

UDK 314.8(497.5+497.54)"1890"
Prethodno priopćenje
Primljeno: 20.6.2006.
Prihvaćeno: 5.1.2007.

Autor analizira popis stanovništva Hrvatske i Slavonije iz 1890. godine. Na osnovi izvora prikazuje se socijalni i etnički sastav stanovništva. Popis stanovništva iz 1890. godine pruža jedinstven uvid u te strukture zato što je jedini popis prije 1948. koji razlikuje hrvatski od srpskoga materinskog jezika. Na osnovi tih podataka autor pokušava protumačiti problem etničke identifikacije stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji tog doba, s osobitim naglaskom na problem etničke identifikacije Srba.

Ključne riječi: Hrvatska i Slavonija, etnička grupa, popis stanovništva, materinski jezik, vjeroispovijest, narodnost, identitet/i

UVOD

Rad je napisan na osnovi podataka iz popisa stanovništva Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1890. godine, i to izvorne građe iz Hrvatskoga državnog arhiva kao i podataka iz objavljenih izvora.¹ Na osnovi izvorne, dosad neotkrivene, građe izradili smo niz povijesnih karata koje prikazuju tadašnji etnički sastav (temeljeno na podacima za vjeroispovjest i materinski jezik) stanovništva Hrvatske i Slavonije. Osim karata, donosimo i niz tablica zasnovanih na podacima iz Statističkoga godišnjaka koje prikazuju razne aspekte socijalne strukture stanovništva Hrvatske i Slavonije. Karte i dio tablica priložene su na kraju rada. Poseban problem bio je nedostatak literature koja bi se bavila nekim pitanjima vezanim za činjenice koje se otkrivaju iz ove dosad neupotrijebljene građe. Ovaj rad je pokušaj da se problemu etničke identifikacije pristupi s objektivnog gledišta, tj. s gledišta jasnih (preciznih) statističkih podataka o socijalnom, etničkom (tj. jezičnom) i vjerskom "podrijetlu" stanovništva Kraljevina Hrvatske i Slavonije na kraju 19. stoljeća.

¹ Usporedi popis izvora.

Namjera nam je u ovom radu opisati etničku strukturu stanovništva Hrvatske i Slavonije s osobitim osvrtom na socijalne pokazatelje pojedinih etničkih grupa, a na temelju novih podataka razjasniti neke aspekte problematike etničke i nacionalne identifikacije stanovništva. Radi se prvenstveno o pitanju koliko je etnički sastav mogao biti identičan s vjerskim i jezičnim sastavom, te na koji je način socijalni sastav stanovništva povezan s njegovim etničkim sastavom. Pristupanje ovoj temi zahtijeva veliki oprez zato što se, iz čitavog niza razloga, materinski jezik stanovništva može samo uvjetno primijeniti na procjenu etničkog sastava stanovništva.

Naime, popisi stanovništva u Hrvatskoj provode se redovito od druge polovine 19. stoljeća, ali do popisa 1948. godine niti jedan popis nije tražio da se stanovnici izjašnjavaju po narodnosti (u današnjemu smislu riječi), nego samo po vjeroispovijesti i materinskom jeziku (potonji od 1880. godine). U nedostatku podataka o subjektivnom doživljaju vlastita etniciteta tadašnjeg stanovništva, znanstvenici su pokušavali na temelju nekih objektivnih karakteristika stanovništva, ponajprije materinskog jezika i vjeroispovijesti, procijeniti njegov etnički sastav.² Istina je da je nečiji materinski jezik najbliži rodni pojam pojmu narodnosti, ali nije moguće na jednak način pristupiti procjeni brojnosti i rasprostranjenosti svih etničkih grupa. Jer dok za neke podaci o materinskom jeziku ponajvećma odgovaraju njihovu etničkom identitetu, za druge je taj broj trebalo prilagoditi u skladu s nekim drugim parametrima. Tako, na primjer, za Židove nije uopće moguće procijeniti broj osim za broj vjernika Židova, jer je židovska zajednica imala različite materinske jezike, a i dijelom su se vjerojatno identificirali kao pripadnici drugih nacija. S druge je strane, za npr. Nijemce i Mađare broj onih kojima je materinski jezik bio njemački ili mađarski približno odgovarao njihovu broju, ali i nadalje treba biti oprezan kad se radi o Židovima s tim materinskim jezicima. Najteže je procijeniti broj Srba među popisanim stanovništvom zato što su svi ti popisi bili rađeni tako da se u objavljivanju rezultata nije razlikovalo hrvatski od srpskog jezika, nego su ih objedinjavali pod "hrvatski ili srpski jezik" i slično.

Popis iz 1890. godine, inače prvi nakon sjedinjenja Vojne krajine s Hrvatskom i Slavonijom, jedini je popis koji u izvornoj građi ima distinkciju između hrvatskoga i srpskog jezika.³ Svi drugi austrougarski popisi ne razlikuju te dvije skupine nego ih iskazuju zajedno, a i taj je popis u službenim publikacijama iskazan kategorijom "hrvatski ili srbski materinji jezik". Koliko nam je poznato, dosad je jedini za te podatke znao dr. Rudolf Horvat, koji se njima koristio u pisanju svoje knjige o Srijemu, koja je posthumno objavljena 1996. godine. Čak ni urednici te knjige nisu shvatili o kakvim se dragocjenim podacima radi nego su Horvatovo korištenje izraza čas hrvatski, čas

² Vidi npr. Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb 1988.; Rudolf Bičanić, *Ekonomski podloga hrvatskog pitanja i drugi radovi* (pretisak), Zagreb 1995.

³ I ovaj popis u službenim publikacijama objavljen je s kategorijom "hrvatski ili srpski jezik"; vidi *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, sv. I, Zagreb 1913., str. 29-39 (dalje SG I).

srpski, čas hrvatski ili srpski jezik pripisali njegovu neznanju ili ideološkim predrasudama.⁴ Daljnje je pitanje kako podatke o hrvatskom i srpskom materinskom jeziku (a i o svim drugim jezicima) tumačiti i koliko su oni odraz stvarnog izjašnjavanja popisnog stanovništva.⁵ Ne znamo ništa o tome kako su ti ljudi gledali na svoju narodnosnu pripadnost pa smo prisiljeni preuzeti kategoriju materinskog jezika za procjenu broja pripadnika neke etničke skupine. To mjerilo nije se dosad moglo rabiti za određivanje broja Hrvata prema broju Srba, nego je upotrebljavan vjerski kriterij. U nedostatku boljih podataka to i nije tako strašno, no često se to radilo bez dovoljno opreza, a ako se govorilo o Hrvatima pravoslavne vjeroispovijesti redovito se polazilo s ideoloških stajališta. Možda je i najvažnije pitanje koje se postavlja pred ovaj rad upravo to – etnička identifikacija pravoslavaca u Hrvatskoj i Slavoniji.

Građa o popisu stanovništva iz 1890. godine sadržava mnoštvo jedinstvenih podataka, uz puno specifičnosti. Ponajprije je riječ o nazivima za pojedine materinske jezike, koji su u izvornom obliku preneseni u priloženim tablicama. Zbog lakše obrade podataka zanemarili smo da je taj popis rađen uistinu s mnoštvom manjih naselja i dijelova naselja, pa smo poradi preglednosti uzeli nešto širu kategoriju porezne općine. Porezne općine obično su obuhvaćale od jednog do nekoliko sela ili i na desetke zasebne zaseoka. Prikazivanje teritorijalnog rasporeda pojedinih etničkih grupa od presudne je važnosti za razumijevanje problematike, jednako kao i odnos njihova rasporeda na relaciji grad – selo (tj. kotar). Prikazivanje svakog zaseoka i njegove etničke strukture znatno bi pridonijelo jasnijoj slici o etničkom rasporedu stanovništva, ali bi za razmjere ovog rada bilo preopsežno (jer bi za to bilo potrebno prikazati svaki kotar na zasebnoj karti).

Kad govorimo o socijalnim karakteristikama pojedinih etničkih grupa, koristimo se dijelom podacima i iz popisa deset godina prije i poslije 1890. kako bi se dobila određena usporedba podataka. Za pojedine socijalne podatke, kao što su oni o glavnim zanimanjima i veličini posjeda, nemamo podatke za 1890. godinu po materinskom jeziku i vjeri nego samo zbirno, pa rabim podatke za 1900. i 1895. godinu. Dinamici stanovništ-

⁴ Mira Kolar-Dimitrijević u predgovoru tako kaže: "Horvat se oblikovao kao povjesničar u vremenu kada se smatralo da je politički Hrvat pojam za Hrvate i Srbe koji žive u Hrvatskoj, razlikujući ih po vjeri. U vrijeme Prvog svjetskoga rata, kada se inzistiralo na jedinstvenom troimenom narodu Srba, Hrvata i Slovenaca, uz negiranje jugoslavenskog imena, Horvat nije dosljedan, pa se služi imenom Hrvat, odnosno nazivom hrvatski jezik i ondje gdje to baš nije potpuno na mjestu, zanesen vjerojatno spoznajom snažnog procesa pokrštavanja katolika na pravoslavnu vjeru u prošlosti. Ne prihvaćajući jugoslavensko nadime Horvat se opredijelio da i o Srbima pravoslavne vjere govori kao o Hrvatima u političkom smislu, pa je to često dolazilo do izraza kada govori o materinjem jeziku, jer su Srbi i Hrvati i govorili jednako, a pored toga i službene statistike nisu dijelile Hrvate od Srba, izuzev po vjeri. Stoga Horvat govori o Hrvatima kao o političkom narodu sastavljenom od Hrvata i Srba, ali nikada ne ispušta da napomene i vjerski sastav. Da je htio nešto zatajiti ili da je bio šovinistički raspoložen, onda bi izostavio te druge podatke." (Rudolf Horvat, *Srijem – naselja i stanovništvo*, Slavonski Brod 2000., str. 12 i 13).

⁵ Vidi poglavlje ovog rada o SRBIMA, primjer Gline, str. 35.

va bilo bi nužno posvetiti dobar dio ovoga rada, ali je to zapravo nemoguće jer je ovaj popis jedinstven zbog navedenog razlikovanja hrvatskoga i srpskog jezika. Umjesto toga pokušavali smo na problematski način preispitati etničko-socijalnu strukturu stanovništva Hrvatske i Slavonije, a na temelju novootkrivenih podataka.

Struktura stanovništva nama je zanimljiva u četiri aspekta:

- a) etnička struktura – proučavamo je preko vjere, jezika i regionalnog porijekla stanovništva;
- b) vjerska, tj. religijska struktura – od presudne važnosti za određivanje brojnosti pojedinih etničkih grupa;
- c) socijalna struktura – pomaže nam da proučimo položaj pojedinih etničkih grupa u društvu Hrvatske i Slavonije, jednako kao i obrazovna struktura;
- d) obrazovna struktura – važna zbog velikih razlika u pismenosti među pojedinim etničkim grupama.

1. HISTORIOGRAFSKI OKVIR TEME

Problemom socijalnih i etničkih karakteristika stanovništva Hrvatske i Slavonije bavili su se hrvatski znanstvenici, ali i znanstvenici iz susjednih zemalja, primjerice Austrije, Mađarske i Srbije. Historiografski je najvažnije pitanje utvrđivanja broja Hrvata nasuprot broju Srba. Većina znanstvenika pristupala je tome, doduše, s potrebnim oprezom, uzimajući u obzir da Srbi nisu samo pravoslavci, kao i da Hrvati nisu samo katolici.⁶ Ali osim tih većih ili manjih ograda, uzimali su broj rimokatolika s "hrvatskim ili srpskim materinjom jezikom" kao broj Hrvata (zbrojivši ovdje posve neopravdano i baš sve koji nisu pravoslavci, tj. protestante i ostale vjerske skupine), a broj pravoslavnih (grčkoistočnih sic!) kao broj Srba.⁷ U hrvatskim nacionalističkim krugovima postojalo je dugo vremena i stajalište da su pravoslavci u Hrvatskoj Hrvati ili eventualno Vlasi, a nipošto Srbi. S druge strane su politički i vjerski zastupnici Srba u monarhiji smatrali da su svi pravoslavci Srbi (osim, naravno, Rumunja i Rusina), a nije bilo rijetko stajalište da su svi štokavci Srbi.⁸ Iz ilirskog pokreta u Hrvatskoj je potekla vladajuća postavka ideologije da su Hrvati i Srbi jedan narod, koji govori jednim jezikom, a ima dva imena koja su nastala kao rezultat upravo nesretnih povijesnih okolnosti. Pravoslavno stanovništvo u Hrvatskoj i Slavoniji bilo je nasuprot svim tim mišljenjima izrazito raznorodnog podrijetla, bilo je tu osim vlaških mar-toloza, i Srba iz velike seobe, zatim Cincara, Makedonaca, Grka, Bugara, Rumunja, Roma i drugih. Samo su neke od tih etničkih grupa uspjele sačuvati svoj identitet do

⁶ Misli se na one kojima je materinski bio iskazivan kao "hrvatski ili srpski"

⁷ Igor Karaman u svojoj procjeni broja Srba u gradovima kaže da takav način procjene ne bi zadovoljio za detaljniju analizu; vidi Igor Karaman, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb 1972., str. 264 i 265.

⁸ O tome dosta piše Mate Artuković u svojoj knjizi *Srbi u Hrvatskoj*.

u 19., 20., a pogotovo do u 21. stoljeće, dok se većina asimilirala poprimivši ponajprije srpski identitet i ime.

Hrvatska i Slavonija u 19. stoljeću bile su izrazito agrarne, tj. seljačke zemlje. Ogromna većina stanovništva živjela je na selu i bavila se poljoprivredom, a politički i znanstveni život toga doba odvijao se u potpunosti bez njihovog utjecaja. Istodobno, pripadnici elite u 19. stoljeću imali su tek uopćene predrasude o jezičnom, etničkom i narodnom identitetu seljaštva. Tadašnja politika bila je posve usmjerena na buržoaziju, pravo glasa imao je tek vrlo mali broj ljudi, a seljaštvo je bilo izvan politike čak i onda kada je imalo pravo glasa. Seljake se je proglašavalo dušom naroda, čuvarima identiteta itd. ali njihovim stvarnim problemima politika se nije pretjerano bavila. Jednako uopćenu sliku imala je tadašnja elita i o životu seljaka kao i o njihovu etničkom identitetu. O narodnoj pripadnosti seljaka moglo se je raspravljati nadugo i naširoko, ali nije bilo u doseg u tadašnjeg mentaliteta da se same seljake pita što misle o svom identitetu. Tako se je i moglo dogoditi da se rezultati popisa stanovništva prikazuju u kategorijama koje su bile plod ideologije, a ne plod stvarnog izjašnjavanja pojedinca.⁹ Historiografija do dan danas nije u potpunosti doskočila tom problemu.

Začetnik demografske statistike u Hrvatskoj, Petar Matković, kazao je o stanovništvu Hrvatske i Slavonije: "Žitelji u Hrvatskoj, Slavoniji i dotičnoj Krajini po narodnosti su malo ne sami Hrvati i Srbi, koji obasižu preko 96 postotaka od ukupnog pučanstva. ... Historijska je istina da su Hrvati i Srbi od vieka dva najbliža i najrodnija plemena jednog te istog naroda, ali da je razlikost nabožnog i državnog života tečjem vjekova razkidala uda istog tiela. Historija priznaje dva narodna imena: hrvatsko i srbsko... K toj pocijepkanosti državnoj pridruži se još i vjera, koja je kod sljedbenika grčkoistočne vjere tiesno povezana s narodnošću.", zatim "...Uz takova dakle kretanja i seljenja Hrvata i Srba za 16. i 17. stoljeća nije moguće na tanko označiti, gdje i koje su danas Hrvati, gdje li i koje li Srbi, jer se je na mnogo mjesta bratska krv tako izmješala, da odieliti hrvatski od srpskog elementa uprav onako je nemoguće kao što bi i suvišno bilo." Potom, pozivajući se na Vatroslava Jagića. "Indi razlike medju Hrvati i Srbi ne odnose se na narodnost, koliko na oba s vana političkim uplivom i kulturom bizantinskom dobivena faktora, naime na vjeru i pismo."¹⁰ O ostalim etničkim grupama u Hrvatskoj i Slavoniji Matković govori sa stajališta jezika i služi se procjenama da bi im iskazao broj, jer se tada materinski jezik još nije popisivao. Na njegovu radu idealno se uočava kakvo su stajalište o jeziku i narodnosti imali hrvatski političari i znanstvenici ilirsko-narodnjačkog smjera.

⁹ Nama je danas, naravno, jasno da narodi nisu nikakve krvno-rodbinske zajednice nego su nastali kao posljedica povijesnih procesa, političkih, demografskih i inih. Pa da tako Hrvati i Srbi nisu jedan narod, ni krvno-rodbinski ni povijesno istoga korijena.

¹⁰ Petar Matković, *Hrvatska i Slavonija u svojih fizičnih i duševnih odnošajah*, Zagreb 1873., str. 41-43.

Milovan Zoričić jedan je od prvih koji su istraživali socijalne karakteristike stanovništva Hrvatske i Slavonije, kao što su pismenost i profesionalna struktura stanovništva. U svojim "Statističkim crticama"¹¹ iznio je i podatke o sastavu stanovništva zemlje prema popisu iz 1880. godine prema materinskom jeziku i vjeroispovijesti. Njemu je kategorija "Hrvatski ili srpski materinji jezik" bila toliko samorazumljiva da je podatke prosljedio bez komentara. U tekstu inače upotrebljava pojam "Hrvati ili Srbi" za označavanje domorodačkog stanovništva s "hrvatskim ili srpskim materinjim jezikom", a pojam "Nehrvati" za doseljenike s drugim materinskim jezicima.

Pristup sličan Matkovićevu i Zoričićevu imali su i drugi demografi (F. Vrbanić...), a i povjesničari (V. Klaić, F. Šišić...) toga doba. To je bila posljedica ponajprije utjecaja tadašnje vladajuće politike, a i njihovih vlastitih političkih stajališta.

Mladen Lorković predstavnik je onog pravca koji bez puno ustručavanja možemo nazvati nacionalističkim pravcem u historiografiji. Njegova knjiga "Narod i zemlja Hrvata"¹² i danas je za nas iznimno važan izvor faktografije, ali je zbog njezina karaktera te podatke nužno verificirati i revalorizirati. Najkarakterističnije je njegovo određivanje tko sve spada u hrvatsko pučanstvo u kojemu razdoblju, jer "od nekoć velikog naroda stalno su otpadale pojedine grane i gubile svoje hrvatstvo...". Citira mnoštvo starih izvora o Vlasima (npr. Kuripešić: Surffen die nennen sich Walachen...), opisuje demografske gubitke i pustošenje hrvatskih zemalja od strane Turaka. Razlikuje vlaške ijekavske naseljenike u smjeru istok-zapad od raško-srpskih ekavskih naseljenika u smjeru jug-sjever, te katolike koji su prelazili na pravoslavlje. Po njegovu, nema pravoslavlja zapadno od Drine prije turskog prodora, a vlaške pastire i martoloze prate srpskopravoslavni svećenici, iz koje simbioze stvara se konačno u XIX. stoljeću srpska svijest u doseljenoga pravoslavnog življa hrvatskog etničkog područja (85 str.). Zanimljiv je i njegov citat Lajosa Nagya koji za Slavoniju kaže da ju naseljavaju Slavonci, Srbi ili Rašani, Hrvati i Vlasi, te malen broj njemačkih i mađarskih doseljenika. Lorković zaključuje da je rast srpskog stanovništva veći za Kluenove vlade nego u drugom razdoblju Austro-Ugarske. Za njemu suvremene Srbe kaže da im se narodnost strogo poklapa s pripadnošću Srpskoj pravoslavnoj crkvi.

Čitav niz hrvatskih povjesničara nakon Drugoga svjetskog rata smatrao je Vlahe, tj. vlahe samo socijalnim slojem, ili etničkim, ali onda potpuno istovjetnim sa Srbima. Tako, recimo, Fedor Moačanin, Jaroslav Šidak, Stjepan Pavičić... izjednačuju pravoslavce sa Srbima, tj. Vlahe sa Srbima. Dio ih je davao dodatna objašnjenja o tome zašto tako čine, a dio čak ni to nije smatrao potrebnim.

¹¹ Milovan Zoričić, *Crtice o kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1885.

¹² Mladen Lorković, *Narod i zemlja Hrvata* (pretisak), Zagreb 1996.

¹³ Agneza Szabo: Socijalna struktura Slovenaca u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji između 1880. i 1910. godine, u knjizi *Slovenci v Hrvaški*, Ljubljana 1995. i i Agneza Szabo, Socijalna struktura srpskog stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji između 1880. i 1910. godine, u: *Zbornik radova o povijesti i kulturi srpskog naroda u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj*, ur. Dušan Čalić, knj. 2, Zagreb 1989.

Agneza Szabo proučavala je transformacije stanovništva u doba znatnog ubrzanja ekonomskih i društvenih kretanja koja su već od polovice stoljeća polagala temelje kapitalističkom društvu. Objavila je članke o Srbima i Slovencima u Banskoj Hrvatskoj od 1880. do 1910. na osnovi podataka iz popisa stanovništava.¹³ Pripadnost stanovništva srpskoj zajednici procjenjivala je s obzirom na vjeru (pravoslavnu) u presjeku s materinskim jezikom, koji je u objavljenoj građi kojom se ona koristila prikazivan kao "hrvatski ili srpski". Ona jasno pokazuje da svi pravoslavni nisu Srbi, kao ni svi Hrvati rimokatolici, no daje ocjenu da takva odstupanja u drugoj polovici 19. stoljeća nisu velika.¹⁴ Podaci iz "našeg" popisa pokazuju da takva ocjena jednostavno nije točna, jer su odstupanja i te kako velika. Nacionalni predznak Pravoslavne crkve i njezina uloga u integraciji srpske nacije na ovom području razlog je zbog kojeg ona, uz poštivanje već navedenih ograda, umjesto vjerskog termina pravoslavni u svom radu rabi nacionalni pojam Srbin i Srbi. Mi procjenjujemo da nimalo nije pogriješila što se tiče nacionalnog predznaka Karlovačke mitropolije, kao ni njezine uloge u onome što ona zove nacionalnom integracijom, no podaci iz ovoga popisa ne daju joj za pravo da zbog toga proglasi sve tadašnje pravoslavce Srbima, što ona vjerojatno čini vodeći se današnjom situacijom koja gotovo u potpunosti odgovara tome.

Ako se izuzme navedeni prigovor, rad autorice pisan je vrlo korektno te ga kao takvog i uzimamo za uzor pisanja našeg rada. Obradila je praktično sve socijalne karakteristike Srba što ih izvori osvjetljavaju, jedino što je nužno na svim mjestima gdje ona spominje Srbe, staviti pravoslavci hrvatskoga i srpskoga materinjeg jezika. Socijalne karakteristike samo pravoslavnog stanovništva s materinskim srpskim jezikom, odnosno pravoslavnog stanovništva s hrvatskim materinskim jezikom teško da je moguće obraditi jer u službenim statistikama nisu iskazivani odvojeno. Pronađeni podaci mogu poslužiti samo za procjenu teritorijanog rasporeda Srba, s tim što nemamo osnove reći da su ti podaci potpuno primjenjivi i na godine popisa prije i poslije 1890.

Mato Artuković u svojoj knjizi o Srbima u Hrvatskoj u doba bana Karolya Khuen-Hedervarya¹⁵ ne bavi se doduše izravno demografskim i socijalnim pitanjima vezanim za Srbe, ali daje uvodni pregled te tematike. Spomenuti uvod napisan je vrlo korektno što se tiče statističkih podataka i sličnog, a glede određivanja broja Srba smatra da je broj približno odrediv prema vjeroispovijesti i materinskom jeziku (hrvatskom ili srpskom). Takav pristup, kako je već rečeno, dopustiv je, posebno ako se autor minimalno ogradi i barem kaže o kojim se podacima radi. On to ovdje i čini, što se nažalost ne može reći za neke druge povjesničare.

Zef Mirdita u svojoj knjizi "Vlasi u historiografiji"¹⁶ analizira odnos nacionalnih historiografija prema etničkoj grupi Vlaha. Iz navedenog rada očito je da su sve bal-

¹⁴ Szabo, Socijalna struktura srpskog stanovništva, str. 107.

¹⁵ Mato Artuković, *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)*, Zagreb 2001.

¹⁶ Zef Mirdita, *Vlasi u historiografiji*, Zagreb 2003.

kanske historiografije Vlahe promatrale kroz izrazito ideološku (nacionalističku) prizmu. Gotovo svi smatraju da su Vlasi, na ovaj ili onaj način, samo drugo ime za njihov narod (Bugari, Rumunji, Srbi...). Riječ je o knjizi koja je srušila mnoge predrasude o Vlasima i smatramo da će omogućiti da se Vlahe u budućnosti proučava s objektivnijeg polazišta. Zbog specifičnosti izvora koje ovdje obrađujemo, pitanje Vlaha u Hrvatskoj nije tema ovog rada.

Mirko Valentić, inače povjesničar kojemu je krajiška tematika bila najbliža, nakon 1990. godine počinje intenzivno tragati za odgovorima na pitanja vezana za Vlahe u Hrvatskoj i njihov odnos prema Srbima. Pritom Vlahe promatra kao posebnu etničku grupu, koja je do kasno u srednji vijek zadržala posebni identitet usprkos suživotu sa Slavenima i asimilaciji među njih. Na određeni način ono što se nije dogodilo u srednjem vijeku dovršeno je u Hrvatskoj u Vojnoj krajini, naime konačna srbizacija Vlaha. Ona se provodila pod utjecajem Srpske Pravoslavne crkve koja je bila stalni pratilac vlaških seoba na zapad. On zaključuje da najveći broj današnjih Srba u Hrvatskoj etnički ne pripada srpskom narodu nego skupini balkanskih Vlaha – zagonetnom narodu Balkana, pripadnici kojega su tek u XIX. stoljeću poprimili srpski identitet. Takav pogled na to pitanje može se pronaći i u nekih drugih autora.

Mirko Marković, doduše, nije pisao o konkretnom etničkom sastavu stanovništva Hrvatske, ali je napisao veći broj radova iz područja historijske geografije koji se bave etničkim podrijetlom stanovništva (osobito po regijama). Nama je najzanimljivije njegovo znanstveno stajalište da su u Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu doseljavali samo etnički Vlasi (Crni Vlasi),¹⁷ i da su tek od kraja 18. stoljeća pod utjecajem Pravoslavne crkve počeli poprimati "srpsko nacionalno osjećanje". Njegovi radovi osobito mogu poslužiti za prepoznavanje seobenih valova "Vlaha" na području Banske i Karlovačke krajine. No, čini nam se da je dr. Marković trebao pokušati uočiti i detaljnije analizirati sitne razlike u upotrebi pojmova Vlah, Rac i Srbin u izvorima za doseljene pravoslavce, jer su te izvore pisale krajiške vlasti, kojima etničko podrijetlo doseljenika nije moglo biti u dovoljnoj mjeri razlučljivo ni zanimljivo.

Srpski (srbijanski) povjesničari i drugi autori vrlo često pišu o Srbima u Hrvatskoj što se tiče njihova broja na takav način da ih izjednačuju s pravoslavcima. Problem takva pristupa nije u njemu samom nego u nespominjanju načina na koji se došlo do broja Srba u Hrvatskoj i drugdje u doba dok nije bilo popisivano nacionalno određivanje stanovništva. Dva karakteristična primjera uključio sam u ovu analizu.

Milan Radeka u svojoj knjizi "Gornja Krajina – Karlovačko vladичество" (Zagreb 1975.), koju je izdalo Udruženje pravoslavnih sveštenika Hrvatske, govori među ostalim i o podrijetlu pravoslavnog stanovništva u Hrvatskoj. U cijeloj knjizi, koja inače nije pisana znanstvenim rječnikom i metodologijom, govori o pravoslavcima u Hr-

¹⁷ Osim u Srijem i dijelove istočne Slavonije; Mirko Marković, *Slavonija – povijest naselja i podrijetlo stanovništva*, Zagreb 2002.

vatskoj i Slavoniji kao o Srbima, a ime Vlah – vlah doživljava i proziva kao samo pejorativni naziv za Srbima. Čak i podatke iz Dušanova zakonika o Srbima i Vlasima interpretira na takav način da je Vlah isključivo socijalna kategorija, što ne može biti točno. Kada bi se ta njegova nesmotrenost i zanemarila, sam je sebe porekao ustvrdivši na jednomu mjestu u knjizi da turski martolozi nisu bili samo Srbi nego i Grci, Albanci, Bugari pa i Hrvati. Ta činjenica trebala ga je ponukati da uoči, ako ništa drugo barem etničku raznolikost pravoslavnih doseljenika u Hrvatsku. Inače, da ne bi bilo zabune, knjiga je pisana je u iznimno tolerantnom i smirenom tonu bez tragova nacionalnih netrpeljivosti.

Vasilije Krestić napisao je knjigu "Srbi u Hrvatskoj i Slavoniji 1860-1914."¹⁸, kao i poglavlje Politički, privredni i kulturni život u Hrvatskoj i Slavoniji, u knjizi "Istorija srpskog naroda"¹⁹. Kako se u ovom radu koristim podacima i citatima iz ta dva djela, pokušat ću se malo osvrnuti na njih iako se ona ne bave historijsko-demografskim i historijsko-geografskim temama koje nas zanimaju. Važno je reći nešto o tome kako on određuje broj Srba u Banskoj Hrvatskoj. Za broj Srba bez imalo razmišljanja uzima broj pravoslavaca koji su iskazani pod kategorijom "hrvatski ili srpski materinji jezik".²⁰ Nigdje u njegova dva djela nisam našao ni najmanjeg znaka da bi smatrao kako su Srbi išta drugo doli pravoslavci, a pravoslavci bilo što drugo doli Srbi (naravno, ako nisu pripadnici druge pravoslavne nacije ili narodnosti). Iz njegove knjige stekao sam dojam da su za njega Srbin i pravoslavac istoznačnice. Takvo stajalište nikako ne može biti na mjestu kad se govori o pravoslavnom stanovništvu u Hrvatskoj, u najmanju ruku prenačljen je, izrečen bez potrebnog znanstvenog opreza, a kako pokazuju podaci popisa iz 1890. godine, i netočan.

Arnold Suppan austrijski je povjesničar koji se poprilično bavio hrvatskom poviješću, a na hrvatski jezik prevedena je i objavljena zbirka njegovih članaka iz hrvatske povijesti. Jedan od tih članaka izravno je vezan za temu ovog rada jer se u njemu autor bavi etničkim i socijalnim sastavom stanovništva dijelova Austro-Ugarske u kojima su živjeli Hrvati. On također za broj Srba uzima broj pravoslavaca koji su iskazani u kategoriji "hrvatski ili srpski materinji jezik". Služio se isključivo službenim objavljenim podacima pa nas takvo što i ne iznenađuje. Doduše, za broj stanovnika i broj pripadnika pojedinih etničkih grupa u Hrvatskoj i Slavoniji on citira druge autore, ali nije opravdano da nigdje ne objašnjava zašto broj pravoslavaca uzima za broj Srba.²¹ Naime, takav postupak nije toliko neopravdan uz one izvore kojima je on

¹⁸ Vasilije Krestić, *Istorija Srba u Hrvatskoj i Slavoniji 1848. – 1914.*, Beograd 1991.

¹⁹ Vasilije Krestić, *Politički, privredni i kulturni život u Hrvatskoj i Slavoniji*, u: *Istorija srpskog naroda*, knj. VI, sv. 1, Beograd 1983.

²⁰ Krestić, *Istorija Srba u Hrvatskoj i Slavoniji*, str. 362-370.

²¹ Arnold Suppan, *Oblikovanje nacije u građanskoj Hrvatskoj 1835. – 1918.*, Zagreb 1999., str. 93. i 95. Za nas je najzanimljivija tablica 4 na stranici 97. gdje pod kategorijom Srbi vidi samo pravoslavce, a pod kategorijom Hrvati vidi sve ostale vjernike koji nisu bili pravoslavci a koji su prikazani s "hr-

raspolagao²², ali se smije rabiti samo kao gruba procjena, a ne kao gotov podatak što je on učinio. Inače na drugim mjestima u knjizi kad se koristi službenim statističkim podacima mađarskoga (ugarskog) podrijetla razlikuje Hrvate i Srbe po jeziku, što je osobito važno jer su ti podaci vezani za socijalne kategorije i zanimanja.

Različit primjer od Suppanova, iako sa drugog stajališta, jest onaj Karla Kasera koji je pisao o raznim pitanjima socijalne povijesti, pogotovo Vojne krajine. U svojoj knjizi "Seljak i vojnik...",²³ a i u drugim radovima, upotrebljava pojam Vlah za označavanje pravoslavaca u Hrvatskoj do, recimo, 18. stoljeća, a za kasnije razdoblje služi se pojmom Srbin. U dijelu u kojemu govori o stvaranju nacija u Vojnoj krajini ističe da su za nacionalni identitet bile presudne vjerske podjele na katolike i pravoslavce, pa u tom smjeru i govori o pravoslavcima u Hrvatskoj kao Srbima. Konkretnom brojnošću i rasporedom pojedinih etničkih grupa nije se bavio.

Osim autora koji su pojedinačno pisali o etničkim temama u Hrvatskoj XIX. stoljeća, postoji i niz knjiga i zbornika koji se posredno dotiču tih tema. Riječ je o nekim regionalnim monografijama (ponajprije onima o područjima gdje žive Srbi – Glina, Dvor, Krbavica...), nekim djelima koja se bave podrijetlom stanovništva, naselja i dijalekata (ponajprije opus Stjepana Pavičića), ili knjigama koje se bave tematikom uz koju se najbliže nadovezuju etničke i nacionalne teme (poput knjige Ive Banca, Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, ili knjige Rudolfa Bičanića, Ekonomska podloga hrvatskog pitanja²⁴).

2. SOCIJALNE KARAKTERISTIKE ETNIČKIH GRUPA KRALJEVINA HRVATSKE I SLAVONIJE

Tom temom bavile su se dvije hrvatske povjesničarke, Agneza Szabo i Božena Vranješ-Šoljan. Prva vezano za socijalnu strukturu Srba i Slovenaca u Hrvatskoj i Slavoniji od 1880. do 1910. godine, a druga vezano za početke moderne urbanizacije u Hrvatskoj i Slavoniji na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, ali bez analize etničkog i vjerskog podrijetla stanovništva (zbog manjkavosti izvorne građe...). I dok je Agnezu Szabo zanimala socijalna struktura dviju etničkih grupa, što je istražila preko podataka o vjerskom sastavu i sastavu stanovništva po materinskom jeziku,²⁵ Božena Vranješ-Šoljan istražila je početke moderne urbanizacije preko prikaza socijalne strukture gradskog stanovništva (kao i preko prikaza razvoja industrije, a i sastava pojedinih lokalnih političko-predstavničkih tijela). Ta je autorica problemu pretvaranja kate-

vatskim ili srpskim" kao materinskim jezikom. Iz tablica 10, 11, 12 itd. vidi se da je takvo stajalište pogrešno.

²² Naime svi sumarni publicirani podaci imali su jedino kategoriju "hrvatski ili srpski jezik".

²³ Karl Kaser, *Slobodan seljak i vojnik – rana krajiška društva (1545. – 1754.)*, Zagreb 1997.

²⁴ Te dvije knjige pisane su na temelju sličnih popisnih podataka kao i ovaj rad, pa su nam iz tog razloga dodatno zanimljive kao uvid u metodologiju obrade i tumačenja popisa.

²⁵ Agneza Szabo – citirani radovi.

gorija zanimanja koja je upotrebljavala tadašnja statistika pristupila tako da je pojedine kategorije zbrajala u suvremeni primarni, sekundarni i tercijarni sektor zbrojivši posebno one kategorije koje se nisu mogle jasno pretvoriti u sektore.²⁶

Za dobivanje prave slike o socijalnoj strukturi etničkih grupa u Hrvatskoj i Slavoniji treba usporediti pokazatelje iz dvije socijalne kategorije: zanimanja i pismenosti. Te dvije kategorije glavni su pokazatelji kojima raspolažemo u procjeni socijalnog sastava stanovništva Hrvatske i Slavonije. Zanimljivo je da je u skladu s rasporedom etničkih grupa unutar ove dvije socijalne kategorije i raspored istih etničkih po demografskom pokazatelju dobi. Naime, pojedine etničke grupe mogu se razvrstati unutar ove dvije socijalne i jedne demografske kategorije i uvijek imati isti obrazac rasporeda. To znači da će najnepismenija skupina imati i najveći udio poljoprivrednog stanovništva ili najpismenija imati najveći udio nemanualnih zanimanja, ili da će unutar najneagrarnijih etničkih grupa²⁷ biti najstarije i najpismenije stanovništvo, kao što će i unutar najagrarnijih etničkih grupa²⁸ biti najmlađe i najnepismenije stanovništvo. Iznimke od tog pravila postoje, ali su rijetke. Sljedeća uočljiva pojava je da su doseljeničke skupine uglavnom puno pismenije od autohtonog stanovništva (ovdje uvjetno podrazumijevam Hrvate i Srbe), što ne čudi kad se zna da je Hrvatska i Slavonija bila na samom začelju među pokrajinama u Monarhiji po pismenosti, a istodobno i zastupljenija u nepoljoprivrednim zanimanjima.

Sačuvana građa (i to uglavnom objavljena) omogućuje nam da te pojave pratimo vrlo precizno, uz očekivani problem da je u svim objavljenim statističkim podacima upotrebljavan pojam "hrvatski ili srpski materinji jezik". Svi podaci prikazivani su s obzirom na vjersku i jezičnu strukturu stanovništva, iz čega nažalost nije moguće točno procijeniti etničku strukturu pojedinih socijalnih kategorija. Za pojedine socijalne kategorije posebno je važno ne preuzeti nekritički pojedine jezične skupine kao etničke (tako su npr. njemački i mađarski jezik bili materinski većini "izraelićana"). Za socijalnu strukturu stanovništva presudno je važan i odnos gradskog stanovništva prema seoskom (tj. kotarskom) u pojedinim kategorijama, osobito zbog veće urbanosti odnosno ruralnosti pojedinih etničkih grupa.

3. STANOVNIŠTVO HRVATSKE I SLAVONIJE PREMA ZANIMANJU

U ovom dijelu želimo prikazati kakav je bio sastav stanovništva po zanimanju i kakav je bio etnički sastav unutar pojedinih zanimanja. Kao osnovna metoda proučavanja specifičnosti strukture zanimanja stanovništva poslužila nam je analiza aktivnog stanovništva, jer statistički podaci prikazani su i za osobe koje se od pojedinih zanimanja izdržavaju, a da se tim zanimanjima nisu bavile. Ova analiza uspoređuje

²⁶ Božena Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo gradova banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*, Zagreb 1991.

²⁷ Npr. židovi po vjerskoj pripadnosti i Slovenci po materinskom jeziku.

²⁸ Grkokatolici i pravoslavci ("grčko-iztočnjaci") kao najočitiji primjeri.

prosjek ukupnoga aktivnog stanovništva po kategorijama zanimanja, s prosjecima koje u istim kategorijama zanimanja imaju pojedine vjerske i jezične skupine. Analiza zanimanja koja nisu spadala u primarnu proizvodnju od velikog su nam interesa jer daju uvid u modernizacijske tokove ove zemlje. Analiza pak strukture zemljišnih posjeda od presudne je važnosti zato što su najbrojnije dvije etničke grupe, Hrvati i Srbi, bile ovdje najzastupljenije. Strukturu pojedinih skupina stanovništva po dobi postaje znatno jasnije sagledavamo kad je usporedimo s podacima o rasporedu zanimanja unutar istih skupina. Naime, najagrarnije etničke ili vjerske (npr. grkokatolici i pravoslavci...) grupe imalo je najmlađu populaciju u odnosu na prosjek, a najneagrarnije etničke ili vjerske grupe (npr. Slovenci i Židovi...) najstarije stanovništvo. U analizi strukture stanovništva i etničkih grupa prema zanimanjima držimo se uglavnom načina na koji je temu obradila Božena Vranješ-Šoljan²⁹. Ona je kategorije zanimanja iz tadašnje službene statistike pokušala objediniti tako da se kategorije spajaju u ono što su danas sektori (primarni, sekundarni i tercijarni), a one kategorije koje nisu jasno uklopive zbrojila je pod "ostala zanimanja". Upravo u tome dijelu odstupamo od njezina načina analize jer pokušavamo dokučiti u koje sektore spadaju zanimanja koja ona nije razvrstala. Tako javne službe i spajamo sa slobodnim zanimanjima jer su tako iskazani i u službenim publikacijama tog doba³⁰, a spajamo i kućnu služinčad s najamnicima bez pobliže oznake, s naglaskom da je dio najamnika morao raditi u obrtu i industriji. Agneza Szabo također je obrađivala strukturu zanimanja, i to u Srba i Slovenaca, no nije pokušavala grupirati kategorije tako da čine sektore. Obje autorice u analizi su se koristile brojem onih koji su u objavljenim statističkim podacima navedeni kao privrednici i svojad, tj. aktivno stanovništvo i uzdržavane članove obitelji. Smatramo da je pravilnije u analizu uzeti samo broj privrednika tj. aktivno stanovništvo, te tako i pristupam ovoj temi.

Hrvatska i Slavonija u XIX. stoljeću bile su izrazito agrarne zemlje, velika većina stanovništva bili su seljaci. Struktura zanimanja po etničkim grupama stoga nam je bitna kako bismo uočili neke specifičnosti početaka modernizacije u zemlji. Jer uz to što je premoćna većina stanovništva bila seljačka, u tom elementu natprosječno su bili zastupljeni autohtoni elementi. Kako su podaci o stanovništvu po razredima glavnog zanimanja prikazani za 1890. godinu u statističkom godišnjaku samo sumarno za ukupno stanovništvo, koristimo se podacima popisa iz 1900. godine kad su navedeni i podaci o glavnim zanimanjima u kombinaciji s materinskim jezikom i vjeroispoviješću. Te kategorije zanimanja nemoguće je precizno prevesti na suvremeni sustav sektora (primarni, sekundarni i tercijarni). Ipak, zbog lakše interpretacije podataka

²⁹ Kao što je već rečeno, ona nije obrađivala stanovništvo prema etničkoj i vjerskoj strukturi.

³⁰ Vidi: SG I, str. 132-135; ovo je ona kategorija koja predstavlja onaj intelektualni sloj tadašnjeg hrvatskog društva i u njegovoj malobrojnosti pokazuje se koliko je obrazovanje bilo zapravo privilegija i koliko su mali bili potencijali za gospodarski napredak tadašnje Hrvatske i Slavonije sa tako malim slojem inteligencije.

M. Rimac: Etnička i socijalna struktura stanovništva Hrvatske i Slavonije prema popisu iz 1890. godine

ovdje smo spojili neke od kategorija zanimanja, vodeći se iskustvom drugih autora.³¹ Nažalost, podaci su i ovdje iskazani za Srbe i Hrvate samo zajednički, pa smo prisiljeni u analizi rabiti podatke o vjeroispovijesti koji daju samo djelomično točnu sliku. Ovdje su nam zanimljivi podaci o glavnim razredima zanimanja i podaci o strukturi poljoprivrednih posjeda. Zanimanja je tadašnja statistika dijelila u 11 razreda (primarna produkcija, talioničarstvo i rudarstvo, obrt i industrija, trgovina i vjeresijstvo, javne službe i slobodna zanimanja, oružane snage, nadničari bez posebne oznake, kućna služinčad, posebnici i umirovljenici, te ostala zanimanja).

Zbog pojednostavnjenja terminologije u ovom dijelu rada izjednčili smo narodnost s materinskim jezikom, pa govorimo o npr. Nijemcima i Mađarima, dok se zapravo misli na one kojima je materinski jezik njemački i mađarski.

a) U prvotnoj produkciji pod kategorijom materinski jezik "hrvatski ili srpski" iskazano je čak 91,53% "privrednika", prema udjelu od 86,97% Hrvata i Srba u ukupnom stanovništvu. Nadzastupljeni su također pravoslavci kojih je bilo 27,65% djelat-

Tablica 3. Veličina posjeda s obzirom na materinski jezik i vjeroispovijest gospodara

	Gospodarstva s površinom od jutara										
	-1	1+	5+	10+	20+	50+	100+	200+	500+	1000+	
	bez s oranica										
RKT	16928	23878	97566	77689	53778	18722	1851	367	153	76	127
GKT	206	99	997	775	327	128	7	3		1	
GIST	4984	5494	25436	30865	26213	10896	751	107	33	8	11
Evangelika	727	342	1364	1280	1009	622	114	18	12	6	20
Izraelićana	563	160	374	169	161	132	71	39	44	15	28
ost	17	10	41	15	32	7					
Hrv ili Srb	18392	27095	118101	104669	76068	27474	2202	390	155	58	84
Slovenski	130	221	234	79	45	21	1	1	5	1	1
Češki	154	267	1019	1022	938	310	17	4	7	2	
Slovački	229	137	632	530	331	176	23	1	1		1
Rusinski	147	47	151	115	91	59	3	1		1	1
Mađarski	1005	798	2055	1769	1641	564	58	22	23	12	46
Njemački	3266	1381	3422	2469	2333	1882	488	114	51	29	49
Rumunjski	11	2	12	14	15	2					
Talijanski	20	24	88	109	21	5	2			1	1
Ostalih jezika	71	11	64	17	37	14		1		2	3
	23425	29983	125778	110793	81520	30507	2794	534	242	106	186

³¹ Vidi Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo*.

Zb. Odsjeka povij. znan. Zavoda povij. druš. znan. Hrvat. akad. znan. umjet., 25(2007), str. 225-294

	Gospodarstva s površinom od jutara										
	-1	1+	5+	10+	20+	50+	100+	200+	500+	1000+	
	bez oranica	s oranica									
RKT	72,26%	79,64%	77,57%	70,12%	65,97%	61,37%	66,25%	68,73%	63,22%	71,70%	68,28%
GKT	0,88%	0,33%	0,79%	0,70%	0,40%	0,42%	0,25%	0,56%	0,00%	0,94%	0,00%
GIST	21,28%	18,32%	20,22%	27,86%	32,16%	35,72%	26,88%	20,04%	13,64%	7,55%	5,91%
Evangelika	3,10%	1,14%	1,08%	1,16%	1,24%	2,04%	4,08%	3,37%	4,96%	5,66%	10,75%
Izraelićana	2,40%	0,53%	0,30%	0,15%	0,20%	0,43%	2,54%	7,30%	18,18%	14,15%	15,05%
ost	0,07%	0,03%	0,03%	0,01%	0,04%	0,02%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%
Hrv ili Srb	78,51%	90,37%	93,90%	94,47%	93,31%	90,06%	78,81%	73,03%	64,05%	54,72%	45,16%
Slovenski	0,55%	0,74%	0,19%	0,07%	0,06%	0,07%	0,04%	0,19%	2,07%	0,94%	0,54%
Češki	0,66%	0,89%	0,81%	0,92%	1,15%	1,02%	0,61%	0,75%	2,89%	1,89%	0,00%
Slovački	0,98%	0,46%	0,50%	0,48%	0,41%	0,58%	0,82%	0,19%	0,41%	0,00%	0,54%
Rusinski	0,63%	0,16%	0,12%	0,10%	0,11%	0,19%	0,11%	0,19%	0,00%	0,94%	0,54%
Mađarski	4,29%	2,66%	1,63%	1,60%	2,01%	1,85%	2,08%	4,12%	9,50%	11,32%	24,73%
Njemački	13,94%	4,61%	2,72%	2,23%	2,86%	6,17%	17,47%	21,35%	21,07%	27,36%	26,34%
Rumunjski	0,05%	0,01%	0,01%	0,01%	0,02%	0,01%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%
Talijanski	0,09%	0,08%	0,07%	0,10%	0,03%	0,02%	0,07%	0,00%	0,00%	0,94%	0,54%
Ostalih jezika	0,30%	0,04%	0,05%	0,02%	0,05%	0,05%	0,00%	0,19%	0,00%	1,89%	1,61%

(Izvor: Statistički godišnjak I., str. 326.)

nika prvotne produkcije prema udjelu u stanovništvu od 25,51%.³² Sve ostale jezične i vjerske skupine iskazane zasebno bile su podzastupljene u prvotnoj produkciji u odnosu prema prosjeku ukupnog stanovništva.³³ I dok su Hrvati i Srbi imali čak 87,73%, a pravoslavni čak 91,43% "privrednika" u toj kategoriji, dotle su Nijemci imali 55,19%, a Židovi samo 5,92% "privrednika" u prvotnoj produkciji.

Puno izražajna slika o socijalnim razlikama stanovništva po etničkoj i vjerskoj osnovi dobije se kad se usporede veličine posjeda. Kategorije poljoprivrednih gospodarstava iskazane su u veličini po jutrima, a odmah je uočljivo da je glavnina posjeda bila veličine do 20 jutara. U kategoriji od 20 do 50 jutara nalazilo se još dosta posjeda, njih 7,52%, ali kategorije veće od 50 jutara okupljale su tek malobrojne imućnike i veleposjednike, njih manje od 1%. Dakle, kategorije sitnoga, malog i srednjeg posjeda okupljale su 99% poljoprivrednika, od čega sitnog i malog posjeda 71%.³⁴

Sama nerazmjernost među posjednicima bila je nadopunjena nerazmjerima po narodnom i vjerskom ključu. Većinsko je stanovništvo (ovdje izraženo u kategoriji

³² Dobru analizu socijalnog sastava Srba (tj. pravoslavaca) vidi u Artuković, *Srbi u Hrvatskoj* i Szabo, *Socijalna struktura Srba*.

³³ Usporedi tablice 1., 2., i 4.; Treba odmah reći da je većinska skupina – oni s hrvatskim i srpskim materinskim jezikom – zastupljena sukladno udjelu samo još u kategoriji javnih službi i slobodnih zanimanja.

³⁴ Vidi tablicu 3. kao i SG I., str. 89-99, 100-103, 326-331.

"hrvatski ili srpski" materinski jezik), bilo manje zastupljeno u kategorijama većim od 50 jutara, i to sve izrazitije kako se povećava broj jutara. Tako je većinska jezična kategorija imala ispodpolovični udio u broju veleposjeda – 45%, a pravoslavni su u toj kategoriji bili još manje prisutni, sa samo 5%, a njihova podzastupljenost nastaje tek u kategoriji posjeda većih od 100 jutara.³⁵ S druge strane udjeli posjednika njemačkog i mađarskoga materinskog jezika, kao i protestanata i Židova rastu s veličinom posjeda. Postojala je skupina od nekih 170 protestanata i 200 Židova koji su imali posjede veće od 50 jutara, a 20 protestanata i 28 Židova koji su imali veleposjede veće od 1000 jutara (četvrtina svih veleposjeda). Nijemci su imali velike udjele u posjedima iznad 50 jutara, 20% i više, a Mađari u posjedima većim od 100 jutara, ali ih je bilo više od 20% samo u kategoriji veleposjeda. Nijemci i Mađari (ako je vjerovati kategoriji materinskog jezika, jer je 15,05% veleposjednika bilo židovske vjere) posjedovali su malo više od polovice svih veleposjeda u Hrvatskoj i Slavoniji, Mađari 24,73% a Nijemci 26,34%. Udio u veleposjedima važan je osobito stoga što je taj malobrojni sloj posjedovao četvrtinu svih obradivih površina u zemlji, i to najkvalitetniji dio.³⁶ S druge je strane 70% obrađivača zemlje imalo četvrtinu obradivih površina u zemlji. Potrebno je ipak naglasiti da je osnovna masa Nijemaca i Mađara imala posjede koji nisu ulazili u kategoriju velikih, nego čak u znatnoj mjeri i sitnih.³⁷ Sve ostale vjerske i jezične kategorije stanovništva imale su pretežno male i srednje posjede, bez nekih osobitih odstupanja.³⁸

Pri tumačenju veličine posjeda treba znati da su veleposjednici davali svoju zemlju mahom u zakup, pa su pojedinci s malim zemljišnim posjedom mogli imati veće površine pod zakupom. Naravno, postavlja se i pitanje što je s bezemljašima koji nisu morali imati ni hvata zemlje. To, nažalost, nije moguće pratiti iz statističkih podataka pa se ne može ocijeniti koliko je točna pretpostavka da su doseljenici prevladavali ili činili znatniji udio među zakupnicima. Drugo je pitanje o mogućnostima modernizacije agrara uz mahom nepismeno domaće stanovništvo. Tu treba biti oprezan jer su i među domaćim stanovništvom postojale velike regionalne razlike u pismenosti, tako da razlike među doseljenicima i domorocima nisu morale biti jednako izražene u svim županijama. Važno je ipak reći da su Česi bili uza Židove najpismeniji, a istodobno najuključeniji u poljoprivredu.

b) Sekundarni sektor privrede bio je tek u povojima u tom razdoblju. Da bi se na današnji način analiziralo odnos sekundarnoga i primarnog sektora morali bismo osim broja zaposlenih po sektorima znati i BDP ostvaren po sektorima. O strukturi BDP-a u to doba nismo pronašli nikakve podatke. Preostaje nam dakle da obradimo

³⁵ Usporedi s podacima iz tablice 3. i SG I., str. 326-331.

³⁶ Usporedi SG I., str 327.

³⁷ Vidi tablicu 4.

³⁸ Detaljnije vidi tablicu 4., kao i SG I., str. 89-99, 100-103, 126-128 i 326-331.

ono što nam je dostupno, a to je struktura aktivnog stanovništva. U sekundarni sektor privrede mogu se smjestiti kategorije "talioničarstvo i rudarstvo" te "obrt i industrija", ali nam preostaje pitanje koliko bi se "nadničara bez pobliže oznake" našlo u tom razredu (i koliki je zapravo udio te eventualno spadao u primarni sektor). Naime, velik dio njih bio je u gradovima, a i neki pokazatelji dinamike zanimanja upućuju da bi se moglo raditi o zaposlenima u "obrtnu i industriji".³⁹ Ipak, zbog nesigurnosti ostavljamo samo prve dvije kategorije u analizi sekundarnog sektora. Najvažnije je da su najobrazovanije etničke i vjerske grupe ovdje nadzastupljene u odnosu prema svom udjelu u ukupnoj populaciji. To je bilo na štetu autohtonih Hrvata i Srba, a i pravoslavaca uopće. Sve to ipak ne znači da domoroci nisu imali jak obrtnički sloj.

Mali udio zaposlenih u "talioničarstvu i rudarstvu" odraz je ne samo slabe tehnološke razvijenosti Hrvatske i Slavonije nego i određenog nedostatka prirodnih predvjeta za tu djelatnost. Samo je 0,07% aktivnih stanovnika radilo u toj skupini zanimanja, a među njima najzastupljeniji poslije Hrvata i Srba (55,44%) bili su Slovenci⁴⁰ (iskazani u tablicama pod kategorijom ostali materinski jezici), te Nijemci s 10,52% udjela u tim zanimanjima. U skladu s njihovim udjelom u ukupnom stanovništvu bilo je i Čeha i Mađara, ali je bilo tek vrlo malo pravoslavnih koji su činili 4,61% zaposlenih u ovoj kategoriji djelatnosti.⁴¹

Druga najbrojnija skupina zanimanja bila je "obrt i industrija" u kojoj su nadzastupljeni bili ponajprije Nijemci, Židovi i Česi. Oni su bili oko tri puta zastupljeniji u obrtničkom staležu nego u ukupnom stanovništvu. Čak je 20,65% onih s materinskim njemačkim, 24,83% Židova te 16,07% Čeha bilo zaposleno u obrtnim zanimanjima. Mađari jednako kao i evangelici obiju konfesija također su imali znatan broj pripadnika u ovoj skupini, i to 12,59% Mađara i 11,53% evangelika. Kategorija "hrvatski ili srpski materinji jezik" obuhvaća 67,11% zaposlenih u obrtnu, pa ako se odbije 10,63% pravoslavaca u toj kategoriji, ispada da je negdje oko 57% zaposlenih u obrtnu bilo Hrvata katolika, što predstavlja njihovu određenu podzastupljenost (oko 5%). Pravoslavci su izrazito bili najnezastupljeniji u toj kategoriji zanimanja (što se tiče etničkog odnosa unutar te skupine pretpostavljam da je s obzirom na jak obrt u Srijemskoj županiji nešto veći udio u obrtništvu moglo imati pravoslavno stanovništvo sa srpskim materinskim nego ono pravoslavno s hrvatskim materinskim jezikom⁴²).

c) Tercijarni sektor obuhvaća trgovačke i prometne djelatnosti pa zbog toga uglavnom tu pripadaju "trgovina i vjeresijstvo" te "promet". I u tomu neagrarnom sektoru uočljiva je slabija zastupljenost Hrvata i Srba, što je očita posljedica razlika u pismenosti domorodaca i doseljenika. Među trgovcima i financijašima "doseljenici" su čini-

³⁹ Vidi SG I.

⁴⁰ Vidi Szabo, Socijalna struktura Slovenaca, str. 97–99.

⁴¹ Usporedi tablice 1. i 4.

⁴² Usporedi SG I., 128. str.

li više od trećine, a Židovi čak više od četvrtine. Među zaposlenima u prometu također su bile nadzastupljene doseljeničke skupine, ali ovdje se posebno ističu Mađari, bez sumnje kao posljedica mađarske željezničke politike. Taj sektor koji je zahtijevao možda i najveću pismenost, područje je u kojemu su doseljenici činili poticajni faktor poduzetništva, ali bili i sredstvo ograničavanja razvoja Hrvatske i Slavonije i provođenja hegemonističke politike, barem što se prometa tiče.

Tablica 4. Zanimanje aktivnog stanovništva u usporedbi s materinskim jezikom i vjerom 1900. godine – postoci (prema tablicama I. i II.).

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	Ukupno stanovništvo
Hrvatski ili srbski	87,73	0,04	5,23	0,9	0,56	1,46	1,04	0,87	1,24	0,66	0,27	86,97
Češki	70,77	0,08	16,07	1,29	0,77	1,8	1,76	0,97	4,42	1,35	0,72	1,32
Mađarski	68,09	0,09	12,59	2,69	5,89	0,81	1,42	2,55	4,37	0,75	0,75	3,76
Njemački	55,19	0,14	20,65	4,63	1,85	1,75	3,31	4,51	4,52	2,61	0,84	5,63
Ostali jezici	49,24	0,74	24,49	3,87	2,38	2,71	2,12	2,74	5,43	1,57	4,71	2,31
katolici	82,67	0,08	7,99	0,94	0,96	1,55	1,19	1,27	2,03	0,85	0,47	71,77
grčkoistočni	91,43	0,01	2,86	0,81	0,34	1,27	1,19	0,77	0,47	0,54	0,31	25,51
protestanti	75,73	0,05	11,53	0,96	2,6	1,08	1,65	2,43	3,14	0,63	0,38	1,82
izraelićani	5,92	0,04	24,83	51,32	4,09	5,03	2,29	0,49	1,03	4,31	0,65	0,84

U tom sektoru "trgovina i vjeresijstvo" bilo je izvorom zarade za tek 1,22% aktivnog stanovništva, a i tu postoji nerazmjer u udjelu pojedinih etničkih i vjerskih skupina.⁴³ Tako su Židovi imali čak 51,32% svojih aktivnih pripadnika u toj kategoriji te su i činili 26,72% svih zaposlenih u toj skupini djelatnosti. U skladu s visokim brojem Židova visok je i broj onih s materinskim njemačkim jezikom (4,63%), a također je povećan i udio onih s materinskim mađarskim jezikom (2,69%), kao i onih iz kategorije ostalih jezika (3,87%). "Hrvatski ili srpski jezik" kao materinski i ovdje je najzastupljenija skupina, ali s jasnom podzastupljenošću od dvadesetak posto. Podzastupljeni su bili i pravoslavci, kojih je tu bilo oko 9% manje od njihova udjela u ukupnom stanovništvu. I tu je bitno da je glavna skupina pravoslavnih trgovaca bila na području Srijemske županije (53%) što nas upućuje na nešto veću zastupljenost trgovaca i financijaša pravoslavaca srpskoga materinskog jezika nego hrvatskoga materinskog jezika.⁴⁴

"Promet" je bilo zanimanje 0,84% aktivnog stanovništva te zemlje, a i ovdje se vidi model po kojemu su doseljene narodnosti brojnije od Hrvata i Srba. Posebno se ističu oni s materinskim mađarskim jezikom koji su činili 23,02% djelatnika u toj skupini, a

⁴³ Vidi tablice 1., 2. i 4.

⁴⁴ Detaljnije vidi Szabo, Socijalna struktura Srba, str. 116; uočiti da se u izvorima pod hrvatski materinski jezik podrazumijeva i hrvatsko-srpski i srpsko-hrvatski uz hrvatski jezik materinski jezik.

zbog njih je veći broj i protestanata od 5,23%. Nadzastupljenost Mađara prati i nadzastupljenost Nijemaca i Židova (10,79% i 3,07%). Zanimljivo je da su katolički Hrvati tu činili manje od polovine djelatnika, do toga se dođe kad se od onih iskazanih s hrvatskim ili srpskim kao materinskim odbije postotak pravoslavaca (koji su, pretpostavljam, većinom Srbi). Pravoslavci ponovno u ovoj djelatnosti od presudne važnosti za modernizaciju sudjeluju uvelike manje od svojeg prosjeka – sa samo 10,2%.⁴⁵

d) Javne službe i slobodna zanimanja obično su glavni pokazatelji državne politike prema tim zanimanjima. Te izvorne kategorije zanimanja obrađujem zajedno jer se radi o zanimanjima koja zahtijevaju stručnost (tj. obrazovanje), a zaposleni se izdržavaju plaćom koju primaju od poslodavca, neovisno o tome je li riječ o državnom ili privatnom sektoru. Za slobodna zanimanja presudna je bila državna obrazovna politika, koja nije u to doba smatrala da treba svim socijalnim slojevima omogućiti posve jednake uvjete školovanja (a pitanje je i koliko je to bilo moguće provesti...).

Zanimljivo je da u kategoriji "javnih službi i slobodnih zanimanja" imamo sliku koja poprilično odgovara udjelima pojedinih etničkih grupa i vjera u ukupnom stanovništvu, a jedine iznimke od toga su Mađari i Židovi.⁴⁶ Mađari su, zanimljivo, bili podzastupljeni, negdje oko pola svog udjela u stanovništvu, i to tako da ih je bilo izrazito malo u svim zanimanjima osim onima vezanim za zdravstvo.⁴⁷ Židovi su pak bili nadzastupljeni s 2,15% prema 0,84% udjela u ukupnom stanovništvu, što se moglo očekivati s obzirom na veliku pismenost ove skupine.⁴⁸

e) Što se "oružanih snaga" tiče, treba reći da je riječ samo o vojnim osobama stacioniranim u Hrvatskoj i Slavoniji, a ne o kontingentu novaka iz te zemlje. Usprkos tome što je dio ročnika i aktivnih vojnika iz Hrvatske i Slavonije bio stacioniran drugdje u Monarhiji, većinu iz te kategorije činili su Hrvati i Srbi.⁴⁹ Izrazitije su nadzastupljeni prema ostalom stanovništvu samo Nijemci, bez sumnje zbog zapovjednih dužnosti jer su činili većinu časničkog osoblja u Hrvatskoj i Slavoniji.⁵⁰

f) Kategorije nadničara bez posebne oznake i kućne služinčadi objedinili smo jer je među njima ipak sličnost u tom smislu da se radi o ljudima koji traže posao za koji je potrebna relativno mala kvalificiranost i obrazovanje. Zanimljivo je dodati da su te dvije skupine bile prilično zastupljene u populaciji gradova, što je utjecalo na to da su među njima zastupljenije doseljeničke etničke grupe poput Nijemaca i Slovenki.

⁴⁵ Podatke usporedi s tablicama 1., 2. i 4.

⁴⁶ Usporedi tablice 1., 2. i 4., kao i SG I., str. 124-139.

⁴⁷ Zlurado bi se moglo reći da ugarskoj vladi nije bilo potrebno postavljati svoje ljude jer je hrvatska samostalnost ograničavana na druge načine, a i lako se je nalazilo dovoljno domaćih ljudi spremnih na pokornu službu.

⁴⁸ Vidi tablicu 5. i poglavlje o pismenosti stanovništva.

⁴⁹ Vidi tablicu 1.

⁵⁰ Vidi SG I., str. 136-137.

U kategoriji "nadničari bez posebne oznake" izrazito je povećan udio Nijemaca, a nešto je manje povećan udio Mađara. Nažalost, o pravom zanimanju tih ljudi nije moguće dati precizan sud, ali je vjerojatno indikativno da je udio nadničara povećan od 0,69% u 1890. godini na 1,2% u 1900., dok je broj zaposlenih u obrtu pao sa 7,39% na 6,85%. Dakle, povećan udio Nijemaca i Mađara u toj kategoriji možda se može pripisati drugačijoj klasifikaciji zaposlenih u obrtu.⁵¹

Među kućnom služinčadi opet nalazimo povećane udjele doseljeničkih etničkih skupina (osim Židova), što je jednostavno odraz veće urbanosti doseljenika. Naime, hrvatsko i srpsko seosko stanovništvo nije u jednakoj mjeri sudjelovalo u gradskom stanovništvu kao doseljeničke skupine. S te strane zanimljivo je da su sve vjerske i jezične skupine, osim "hrvatske ili srpske", imale između 4 i 5% aktivnog stanovništva među služinčadi.⁵²

g) Među "posebnicima i umirovljenicima", koji tada nisu bili brojni (10 407 ili 0,78%), povećan je udio Nijemaca, Židova i Čeha. Kako su tada mirovine primali uglavnom oni koji su radili ponajprije u državnoj upravi i intelektualnim zanimanjima, očekivano je da su tri najpismenije narodnosti nadzastupljene u toj kategoriji. Kad se uzme u obzir da se pod posebnicima podrazumijevaju rentijeri i posjednici glavnica, to je još očekivanije jer su upravo te tri skupine bile vodeće u poduzetničkom sloju stanovništva.⁵³

U kategoriji "ostalih zanimanja", kamo su spadali razni umjetnici, glazbenici i slično, ali i bludnice i skitnice, zanimljiv je povećan udio svih skupina osim hrvatske ili srpske. Posebno je povećan udio kategorije "ostali materinji jezici", što se možda može pripisati udjelu Slovenki među privatnim podvornicima, te udjelu Roma među skitnicama.

4. PISMENOST STANOVNIŠTVA S OBZIROM NA ETNIČKI (JEZIČNI) I VJERSKI SASTAV STANOVNIŠTVA

Pučka škola postala je obvezna za svu djecu tek donošenjem Mažuranićeva školskog zakona 1874. godine. Taj zakon, naravno, bez postojanja potrebne infrastrukture i dovoljno obrazovanih kadrova nije mogao odmah zaživjeti.⁵⁴ Zapravo nije ni zaživio prije nego što je proteklo nekoliko desetljeća. Ipak se broj pismenih počeo povećavati od popisa do popisa, no 1890. godine i nadalje je tek nešto manje od jedne trećine muškaraca bilo pismeno kao i tek nešto više od jedne petine žena. Ta činjenica ne može se sagledati u cjelini ako se ne promotre razlike među stanovništvom

⁵¹ Usporedi tablice 1. i 4.

⁵² Usporedi tablice 1., 2. i 4.

⁵³ Detaljnije vidi SG I., str. 123; usporedi s tablicama 1., 2. i 4.

⁵⁴ Važno je imati na umu i podatke o stvarnom broju djece koja su pohađala školu.

Tablica 5. Pismenost stanovništva u kombinaciji s vjerom i materinskim jezikom 1890. godine

	znalo je čitati i pisati			znalo je samo čitati			nije znalo ni čitati ni pisati		
	Muških	ženskih	ukupno	muških	ženskih	ukupno	muških	ženskih	ukupno
vjeroispovijest i materinski jezik									
Vjeroispovijest	1890. godine								
rimo-kat.	270,347/ 35,35%	185,489/ 23,53%	455,836	3,887/ 0,51%	10,390/ 1,32%	14,277	490,576/ 64,14%	592,386/ 75,15%	1,082,962
grko-kat.	1,418/ 23,96%	530/ 8,22%	1,948	10/ 0,17%	32/ 0,50%	42	4,489/ 75,87%	5,888/ 91,28%	10,377
grčko-ist.	65,893/ 22,56%	29,634/ 10,76%	95,527	244/ 0,08%	269/ 0,09%	503	225,836/ 77,36%	245,577/ 89,15%	471,413
augsb.	6,426/ 54,10%	5,146/ 44,95%	11,572	69/ 0,58%	310/ 2,71%	379	5,383/ 45,32%	2,992/ 52,34%	11,375
helv.	3,300/ 52,15%	2,411/ 39,94%	5,711	43/ 0,68%	115/ 1,90%	158	2,985/ 47,17%	3,511/ 58,16%	6,496
izraeličana	6,787/ 79,54%	6,403/ 73,36%	13,190	10/ 0,11%	20/ 0,23%	30	1,836/ 20,35%	21,305/ 26,41%	4,041
ost. i nepozn.	159/ 50,31%	84/ 32,69%	243	3/ 0,95%	12/ 4,66%	15	154/ 48,74%	161/ 62,65%	315
ukupno	354,330/ 32,51%	229,697/ 20,94%	584,027	4,266/ 0,39%	11,138/ 1,01%	15,404	731,159/ 67,10%	855,82/ 78,05%	1,586,979
Materinski jezik	1890. godine								
hrv. ili srb.	285,659/ 29,83%	173,724/ 18,02%	459,383	3,391/ 0,35%	7,540/ 0,78%	10,931	668,548/ 69,82%	782,857/ 81,20%	1,451,405
slovenski	6,081/ 54,94%	4,64/ 46,77%	10,721	110/ 0,99%	375/ 3,78%	485	4,877/ 44,07%	4,904/ 49,45%	9,781
češki	9,306/ 66,23%	7,227/ 53,60%	16,533	68/ 0,48%	270/ 2,00%	338	4,677/ 33,29%	5,973/ 44,40%	10,650
slovački	2,338/ 32,86%	1,990/ 24,60%	2,937	83/ 1,16%	226/ 3,47%	309	4,694/ 65,98%	4,674/ 71,93%	9,368
rusinski	534/ 30,22%	366/ 19,90%	900	10/ 0,56%	29/ 1,57%	39	1,223/ 69,22%	1,444/ 78,535	2,667
mađarski	14,547/ 42,88%	10,044/ 29,39%	24,891	291/ 0,84%	1,004/ 2,94%	1,295	19,486/ 56,28%	23,122/ 67,67%	42,608
njemački	33,662/ 59,53%	31,004/ 50,87%	64,669	303/ 0,53%	1,675/ 2,74%	1,978	22,580/ 39,94%	28,266/ 46,39%	50,846
talijanski	1,365/ 58,53%	747/ 49,73%	2,112	7/ 0,3%	9/ 0,595	16	950/ 40,92%	750/ 49,68%	1,700
ost. i nepozn.	538/ 11,15%	343/ 8,2%	881	3/ 0,06%	10/ 0,24%	13	4,124/ 88,79%	3,830/ 91,56%	7,954
ukupno	354,330/ 32,51%	229,697/ 20,94%	584,027	4,266/ 0,39%	11,138/ 1,015	15,404	731,159/ 67,10%	855,820/ 78,05%	1,586,979

Izvor: Statistički godišnjak I., str. 64.

Hrvatske i Slavonije kad se ono podijeli po materinskom jeziku i vjeri pa usporedi s pismenošću (zapanjujuće su i razlike u pismenosti stanovništva među županijama).⁵⁵ Ovdje ističemo da je prema statističkim podacima nemoguće pratiti obrazovanost stanovništva u svim elementima (prema završenom stupnju obrazovanja...), samo je moguće pratiti broj pismenih i polupismenih prema nepismenima.

Najpismeniji su bili Židovi kojih je tek oko četvrtine bilo nepismeno, i u kojih nisu bile znatne razlike u pismenosti muškaraca i žena.⁵⁶ U skupinu bolje pismenog stanovništva spadaju i evangelici obiju konfesija, njih je više od polovine muških znalo čitati i pisati – 54,1% augsburške konfesije i 52,15% helvećanske konfesije; među ženama istih konfesija ti su udjeli 44,95% i 39,94%. Rimokatolici oba spola bili su za 2 do 3% iznad prosjeka pismenosti s 35,35% muških i 23,53% ženskih pismenih osoba. Najnepismeniji su bili grkokatolici i pravoslavci. Grkokatolici su imali 23,96% pismenih muškaraca i samo 8,22% pismenih žena⁵⁷ Pravoslavni muškarci bili su slabije pismeni od grkokatoličkih – samo njih 22,56%, a pravoslavne žene bile su ipak nešto pismenije s 10,76% pismenih. Sve to znatno odstupa od prosjeka Hrvatske i Slavonije, a nekmoli od prosjeka drugih dijelova Monarhije. U pravoslavaca je najvažnija specifičnost u razlikama u pismenosti između, na primjer, srijemskih i ličkih pravoslavaca, jer dok je u Srijemu udio pismenih pravoslavnih žena nerijetko bio i veći od trećine (s obzirom na udjele u stanovništvu u pojedinim kotarima), u Lici i Krbavi nigdje nije bilo niti 5% pismenih žena, ponegdje samo 1–2%.

Po jezičnom ključu najpismenije su svakako bili one skupine koje su dolazile iz zemalja zastupanih u Carevinskom vijeću – Česi, Nijemci, Talijani⁵⁸ i Slovenci. Najmanje pismenih bilo je u kategoriji ostali (Cigani, Rumunji, Bugari itd.). U rangu oko prosjeka bili su Hrvati i Srbi te skupine iz ugarskog dijela monarhije – Slovaci i Rusini/Ukrajinci, ali bez Mađara koji su spadali u natprosječno pismene, iako ih je i nadalje više od pola bilo nepismenih.⁵⁹ Česi su od svih njih bili najpismeniji s dvije trećine pismenih muškaraca i nešto više od polovine pismenih žena (53,6%). S nekoliko postotaka manjim udjelom od Čeha bili su oni kojima je njemački materinski jezik – 59,53% pismenih muškaraca i 50,87% pismenih žena, no treba uzeti u obzir da je najveći dio Židova bio njemačkoga materinskog jezika. Žitelji slovenskog i talijanskog materinjeg jezika imali su natpolovičnu pismenost muškaraca, 58,78% pismenih Talijana i 54,94% pismenih Slovenaca, no pismenost žena bila je manja od polovice –

⁵⁵ Vidi SG I., str 60-65.

⁵⁶ Usporedi tablicu 5.

⁵⁷ Zanimljivo je da kad se odbije broj pismenih Rusinki/Ukrajinki, koje su 94,83% bile gkt vjere, ispada da je tek nešto više od 3% grkokatolkinja drugog materinskog jezika (što će reći hrvatskog) bilo pismeno.

⁵⁸ Oni su, doduše, vjerojatno dobrim dijelom dolazili i iz same Italije kao što bi se dalo zaključiti iz podataka o broju osoba rođenih u Italiji; vidi SG I., str. 67 i 68.

⁵⁹ Usporedi tablicu 5.

49,73% Talijanki i 46,77% Slovenki. Mađari su s 42,88% pismenih muškaraca i 29,39% pismenih žena bili natprosječno pismeni, ali samo s obzirom na jezične skupine iz ugarskog dijela monarhije. Slovaci i Rusini/Ukrajinci spadali su među nepismenije stanovništvo s 32,86% pismenih Slovaka i 24,6% pismenih Slovakinja, te 30,22% Rusina/Ukrajinaca i 19,9% Rusinki/Ukrajinki.⁶⁰

Pri razmatranju pismenosti stanovništva izražene u kategoriji "hrvatski ili srpski" materinski jezik treba uzeti u obzir nekoliko činjenica da bi se mogli donositi ikakvi zaključci. U tu kategoriju spada čak pet etničkih slojeva: Hrvati katolici (i Hrvati ostalih vjera), Hrvati grkokatolici, pravoslavci s hrvatskim materinskim jezikom⁶¹, pravoslavci sa srpskim materinskim jezikom i Židovi s hrvatskim materinskim jezikom. Židovi su svakako spadali u izrazito pismeno stanovništvo no kako ih je s hrvatskim i srpskim jezikom negdje oko 5 000, to nije moglo znatnije utjecati na procjenu pismenosti Hrvata i Srba. Hrvati grkokatolici praktično su najnepismenija skupina, a kako ni njih nije bilo više od 8 000, ni oni nisu mogli utjecati na prosjek. Pravoslavnog je stanovništva 99% spadalo u tu skupinu, no njihov prosjek kao vjerske grupe ne smije se bezrezervno uzeti za prosjek pravoslavaca sa srpskim materinskim jezikom ili pravoslavaca s hrvatskim materinskim jezikom. Naime, kako je Srijemska županija pripadala u ipak nešto opismenjenija područja Hrvatske, a imala je znatan dio Srba (1/3 svih pravoslavaca u Hrvatskoj i Slavoniji),⁶² pretpostavljam da je u prosjeku pravoslavno stanovništvo sa srpskim materinskim jezikom bilo nešto pismenije od stanovništva pravoslavne vjere s hrvatskim materinskim jezikom, pa da je njihov prosjek ipak bio nešto bliži prosjeku zemlje ali još uvijek dobrano niži od njega. Ako je ovo točno, stanovništvo hrvatskog materinskog jezika katoličke vjere bilo je posve blizu prosjeka svog stanovništva, a postotak grkokatoličkog i pravoslavnog stanovništva hrvatskoga materinskog jezika morao je međusobno biti vrlo sličan, tj. ispodprosječan.

Ovaj pregled pokazuje da je pismenost izrazito varirala među stanovništvom Hrvatske i Slavonije na kraju 19. stoljeća. Varirala je i prema vjerskom i prema jezičnom podrijetlu stanovništva, a i regionalne razlike bile su velike (osobito među ženskim stanovništvom). Najpismenije su bile doseljeničke skupine iz zemalja koje su bile zastupljene u Carevinskom vijeću (Židovi, Česi, Nijemci, Slovenci i Talijani), a za njima su odmah slijedili Mađari. Domorodačko stanovništvo iskazano pod kategorijom "hrvatski ili srpski materinji jezik" kretalo se je oko prosjeka pismenosti zemlje, no pritom su bile velike razlike između rimokatolika s jedne strane i pravoslavaca i grkokatolika s druge strane. Naime, pravoslavci i grkokatolici bili su najnepismenije

⁶⁰ Ovo postaje najzanimljivije kad se usporedi s podacima o strukturi zanimanja.

⁶¹ Vidi dodatno poglavlje o Srbima.

⁶² Kotarevi s pravoslavnom većinom u Srijemu imali su i izrazit postotak pismenoga ženskog stanovništva, i više od 1/3, dok su kotarevi u plašćanskoj eparhiji s pravoslavnom većinom imali svega oko 5% pismenih žena. Vidi SG I, str. 60-61.

Tablica 6. Dob stanovništva u kombinaciji s vjerom i materinskim jezikom 1890. godine (apsolutne brojeve vidi u tablici 7a)
Dob u kombinaciji s vjeroispovijesti i materinskim jezikom – postoci

	rkt	gkt	gkst	augsb	ref	izr	ost	ukupno	hrv	slo	češki	slovački	rusinski	mađar	njem	ost
0-4	13,27	14,62	14,33	15,68	11,62	11,86	5,42	13,56	13,69	4,33	12,63	15,47	14,53	12,69	13,64	12,89
5-9 god.	11,31	12,82	12,10	12,50	9,95	10,15	3,49	11,52	11,64	3,71	10,84	12,57	13,52	10,80	11,32	11,17
10-14 god.	10,92	13,39	11,43	9,62	8,62	9,06	3,25	11,01	11,23	4,12	10,36	10,57	11,56	9,94	9,68	9,59
15-19	10,25	10,34	11,31	10,63	9,40	9,79	4,96	10,52	10,61	6,38	9,79	10,42	11,26	10,31	10,03	9,93
20-24	8,36	6,67	8,66	9,01	8,50	9,50	7,28	8,45	8,36	7,94	8,44	8,43	7,98	9,05	9,12	10,32
25-29	6,73	4,95	6,30	7,31	7,19	8,39	6,35	6,64	6,52	8,76	7,83	6,88	5,07	7,48	7,25	7,53
30-39	13,10	11,89	12,46	12,56	14,09	15,40	23,09	12,96	12,85	18,63	12,28	12,31	12,73	13,74	13,20	13,33
40-49	10,37	9,85	9,73	10,01	13,23	11,01	20,91	10,23	10,04	17,64	11,07	10,28	9,39	11,49	10,94	10,67
50-59	8,13	8,46	7,19	7,18	9,75	7,78	14,33	7,89	7,77	15,19	9,06	7,36	8,05	8,39	8,07	7,77
60-69	5,31	5,00	4,61	4,03	5,56	4,58	8,44	5,11	5,13	9,45	5,39	4,15	3,94	4,41	4,75	4,55
70-79	1,84	1,81	1,54	1,26	1,76	1,88	1,63	1,75	1,76	3,25	1,92	1,28	1,82	1,38	1,61	1,76
80+	0,40	0,20	0,34	0,20	0,33	0,60	0,46	0,36	0,39	0,57	0,39	0,28	0,15	0,32	0,39	0,45
nepoznate dobi	0,01	0,00	0,00	0,01	0,00	0,00	0,39	0,00	0,01	0,03	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,04

Odstupanje dobnih razreda po vjerskim i jezičnim skupinama od dobnih razreda ukupnog stanovništva

	rkt	gkt	gkst	augsb	ref	izr	ost	hrv	slo	češki	slovački	rusinski	mađar	njem	ost
0-4	-0,29	1,06	0,77	2,12	-1,94	-1,7	-8,14	0,13	-9,23	-0,93	1,91	0,97	-0,87	0,08	-0,67
5-9 god.	-0,21	1,3	0,58	0,98	-1,57	-1,37	-8,03	0,12	-7,81	-0,68	1,05	2	-0,72	-0,2	-0,35
10-14 god.	-0,09	2,38	0,42	-1,39	-2,39	-1,95	-7,76	0,22	-6,89	-0,65	-0,44	0,55	-1,07	-1,33	-1,42
15-19	-0,27	-0,18	0,79	0,11	-1,12	-0,73	-5,56	0,09	-4,14	-0,73	-0,1	0,74	-0,21	-0,49	-0,59
20-24	-0,09	-1,78	0,21	0,56	0,05	1,05	-1,17	-0,09	-0,51	-0,01	-0,02	-0,47	0,6	0,67	1,87
25-29	0,09	-1,69	-0,34	0,67	0,55	1,75	-0,29	-0,12	2,12	1,19	0,24	-1,57	0,84	0,61	0,89
30-39	0,14	-1,07	-0,5	-0,4	1,13	2,44	10,13	-0,11	5,67	-0,68	-0,65	-0,23	0,78	0,24	0,37
40-49	0,14	-0,38	-0,5	-0,22	3	0,78	10,68	-0,19	7,41	0,84	0,05	-0,84	1,26	0,71	0,44
50-59	0,24	0,57	-0,7	-0,71	1,86	-0,11	6,44	-0,12	7,3	1,17	-0,53	0,16	0,5	0,18	-0,12
60-69	0,2	-0,11	-0,5	-1,08	0,45	-0,53	3,33	0,02	4,34	0,28	-0,96	-1,17	-0,7	-0,36	-0,56
70-79	0,09	0,06	-0,21	-0,49	0,01	0,13	-0,12	0,01	1,5	0,17	-0,47	0,07	-0,37	-0,14	0,01
80+	0,04	-0,16	-0,02	-0,16	-0,03	0,24	0,1	0,03	0,21	0,03	-0,08	-0,21	-0,04	0,03	0,09
nepoznate dobi	0,01	0	0	0,01	0	0	0,39	0,01	0,03	0	0	0	0	0	0,04

Statistički godišnjak I., str. 40-44.

skupine 1890. godine, pri čemu naglašavam da su pojedini kotarevi u Ličko-krbavskoj županiji, a koji su imali pravoslavnu većinu, imali uistinu minimalan broj pismenih stanovnika (osobito žena, znatno manje i od 5%). Zanimljivo je da postoje skupine doseljeničkog stanovništva (Slovaci i Rusini/Ukrajinci) koje su imale ispodprosječni udio pismenih, a to objašnjavam njihovim podređenim položajem u Ugarskoj i izrazito poljoprivrednim karakterom zanimanja (to je osobito zanimljivo kad se usporedi s Česima koji su uza Židove najpismenije stanovništvo, a imali su također veliki udio poljoprivrednika⁶³).

5. DOBNI SASTAV STANOVNIŠTVA – POKAZATELJ MIGRACIJSKOG MODELA

Useljavanje stanovništva u Hrvatsku i Slavoniju tijesno je povezano s procesom modernizacije. Kao što je već spomenuto u poglavlju o sastavu stanovništva po zanimanjima, skupine doseljenog stanovništva bile su natprosječno zastupljene ili su čak prevladavale u nepoljoprivrednim djelatnostima. Ta pojava svakako se odražavala i u tome što su te skupine imale izraženiji broj stanovnika zrele dobi, a manji broj stanovnika mlađih od 20, a pogotovo od 15 godina.

O dobnom sastavu stanovništva podatke crpimo iz statističkoga godišnjaka, te odatle preuzimamo podjelu na dobne razrede. Osnovna metoda procjene je usporedba odstupanja udjela koji pojedine skupine imaju po dobnim razredima s udjelom koji u tom dobnom razredu ima ukupno stanovništvo.⁶⁴ Najbrojniju skupinu iskazanu u tim tabličnim prikazima čine oni kojima je materinski jezik bio "hrvatski ili srbski". Za tu skupinu je zanimljivo da ima za promil do dva veće udjele dobnih skupina mlađih od 20 godina, a za promil niže udjele u razredima od 20 do 60 godina, a u razredu od 40 do 49 godina dva promila niži udio, dok je staračko stanovništvo bilo samo minimalno zastupljenije nego u prosjeku stanovništva (petinu promila). Manja zastupljenost dobnih razreda aktivnog stanovništva vjerojatno je posljedica doseljavanja, jer doseljeničke etničke skupine⁶⁵ imaju u dobnoj strukturi nešto zastupljenije aktivno stanovništvo, a prilično slabije zastupljeno mlađe stanovništvo. Iako do pravog migracijskog vala iz Hrvatske i Slavonije do tog popisa još nije došlo, ne treba zanemariti i utjecaj iseljavanja na manji udio aktivnog stanovništva većine (tj. Hrvata i Srba). Dakako, glavni uvid u razloge takve strukture dobivamo kad se to usporedi s vjerskom raspodjelom dobnih skupina. Naime, pravoslavno i grkokatoličko stanovništvo ima znaatno veći udio stanovništva mlađeg od 20 godina, a također i manji udio aktivnog stanovništva. Istodobno katoličko stanovništvo ima manje mla-

⁶³ Usporedi podatke iz tablica 1. i 3.

⁶⁴ Vidi tablicu 6.

⁶⁵ Osim Slovaka i Ukrajinaca.

dih, a više aktivnih pripadnika.⁶⁶ Dakle, minimalna razlika u udjelu aktivnog stanovništva posljedica je ovih činjenica, najprije, udjela pravoslavnog stanovništva, zatim doseljavanja etničkih grupa iz austrijskog dijela Monarhije i Mađara, a dijelom i zbog iseljavanja.

Skupina s najstarijim stanovništvom bili su Slovenci; imali su najmanji udio stanovništva mlađeg od 20 godina, a najviše onih zrele dobi. Ta je pojava u Slovenaca toliko specifična da oni znatno odstupaju od prosjeka, osobito u najmlađoj dobnoj skupini. Čak 51,5% Slovenaca imalo je između 30 i 59 godina, dok su druge skupine imale uglavnom oko 30%, najviše Židovi s 34,2%.⁶⁷

U skupinu etničkih grupa s većim udjelom aktivnog stanovništva pripadali su još Nijemci, Mađari, Česi i Židovi. Treba reći da su se Slovenci i Česi razlikovali po tome što su imali i natprosječne udjele starijeg stanovništva, osobito Slovenci. Ostale tri etničke grupe iz te skupine imaju i manje mlade populacije i manje stare populacije od prosjeka, te više aktivne populacije od prosjeka.⁶⁸ Naglašavamo ovdje da što se tiče njemačkog stanovništva, treba uzeti u obzir da je veći dio Židova naveo njemački kao materinski jezik, pa su jednim dijelom utjecali na njihov prosjek. Inače luterani, koji su većim dijelom Nijemci, imaju veće udjele u gotovo svim skupinama mlađim od 30 godina, te ispodprosječno u svim skupinama starijim od 30 godina. Dakle, dobnu strukturu Nijemaca treba uzeti s rezervom jer je udio Židova među stanovništvom s njemačkim materinskim jezikom bio 7,6% ili 1/13. Za tih pet etničkih grupa (Nijemci, Mađari, Židovi, Česi i Slovenci) može se reći da su dolazile u Hrvatsku tehnološki naprednije i obrazovanije od domaćeg stanovništva, imale su natprosječan udio u aktivnom stanovništvu, bile su izrazito natprosječno zastupljene u nepoljoprivrednim djelatnostima, činile su većinu u poduzetničkom sloju i znatan udio u veleposjedničkom sloju. Bez doseljavanja toga stanovništva, a uz vrlo zaostali školski sustav, ne bi bili mogući čak ni oni mali modernizacijski pomaci što ih je Hrvatska i Slavonija ostvarila u drugoj polovici 19. i početku 20. stoljeća.

Treba reći da su postojale i doseljeničke skupine koje su imale sličnu dobnu strukturu kao i domaće stanovništvo. To su bili Slovaci i Rusini/Ukrajinci, s tim što je u njihov udio mlađe populacije bio znatniji nego u većine, a jednako je tako i udio aktivnog i starog stanovništva bio manji od prosjeka većine. Očito je da je u tim skupinama, kao također nevladajućih "naroda" u Ugarskoj, dolazilo više poljoprivrednog stanovništva. Taj zaključak još je logičniji kad se vidi da njihova pismenost ne odudara od prosjeka domaćeg stanovništva.

⁶⁶ Vidi tablicu 6.

⁶⁷ Usporedi tablicu 6.

⁶⁸ Vidi tablicu 6.

6. TERITORIJALNI RASPORED ETNIČKIH GRUPA U HRVATSKOJ I SLAVONIJI

Razne etničke grupe u Hrvatskoj i Slavoniji bile su raspoređene šaroliko, ne samo socijalno nego i teritorijalno, i to ponajprije na relaciji sela i gradova. Pojedine etničke grupe imale su izrazit urbani karakter (Židovi i Slovenci), druge su bile zastupljene ponajviše u Slavoniji i po gradovima (Mađari, Nijemci i Česi), treći su pak imali samo lokalnu zastupljenost (Slovaci, Rusini/Ukrajinci, Talijani), dok su Srbi najizrazitije bili vezani za bivšu Vojnu krajinu. Hrvati su bili neosporna većina na krajnjem zapadu i sjeverozapadu, tj. u nekadašnjoj provincijalnoj Hrvatskoj, a u bivšoj provincijalnoj Slavoniji većina je lokalno bila dovedena do relativne. Sasvim je jasno da je s različitim teritorijalnim rasporedom bila povezana i različita raspoređenost socijalnih slojeva unutar pojedinih etničkih grupa.

Kao osnovu za razdiobu između gradskih i seoskih naselja ovdje smo prisiljeni uzeti pravnu kategoriju grada iz razdoblja kad je proveden popis. Tada je u Hrvatskoj bilo 17 gradova, od kojih četiri sa statusom županije (Zagreb, Osijek, Zemun i Varaždin), a ostali sa statusom kotara (Petrovaradin, Sremski Karlovci, Mitrovica, Požega, Brod, Sisak, Petrinja, Karlovac, Bakar, Senj, Koprivnica, Križevci i Bjelovar). Ponekad u analizi uzimam i naselja koja su imala također status grada, ali bez punih povlastica, a riječ je o Bagu, Ivanić-Gradu, Kostajnici i trgovištu Ruma. Od etničkih skupina u analizu uzimamo Hrvate, Srbe, Nijemce, Mađare, Čehe, Slovake, Rusine/Ukrajince, Slovence i Židove. Za potpunu analizu stanovništva na relaciji grad-selo smatramo da bi trebalo uzeti u analizu i kotarska središta bez obzira na njihov gradski ili seoski, tj. mješoviti karakter. Etnička struktura kotarskih središta znatno je šarolikija od one okolnih naselja (sela), i to bez obzira na to postoji li u regiji znatan broj manjinskog stanovništva po selima. Božena Vranješ-Šoljan u svojoj analizi stanovništva gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća uzela je u analizu sva mjesta s više od 2 000 stanovnika jer je pravni status grada u Banskoj Hrvatskoj prvenstveno bio određen povijesnim kontinuitetom, a ne stvarnim stanjem.⁶⁹

U ovom dijelu dat ćemo analitički odgovor na pitanja vezana za etničku i socijalnu strukturu Kraljevina Hrvatske i Slavonije. Pri tome obrađujemo pojedine etničke grupe svaku za sebe. Najveću pažnju posvećujemo srpskoj etničkoj grupi jer je bila najbrojnija poslije Hrvata, a uz nju su i vezane gotovo sve dileme ovoga rada.

⁶⁹ Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo*, str. 84-90.

7. TERITORIJALNI RASPORED I SOCIJALNA STRUKTURA SRBA U HRVATSKOJ I SLAVONIJI 1890. GODINE

a) Metodološke pretpostavke

U 19. stoljeću na pravoslavce u Hrvatskoj gledalo se s tri stajališta kad je riječ o njihovoj etničkoj pripadnosti. Ti pogledi uvijek su ovdje nazvani ilirsko-narodnjački, pravaško-starčevićanski, te pogled Srpsko-pravoslavne crkve i srpskih uglednika iz Hrvatske i Slavonije. Iz ilirskog pokreta proizašao je pogled po kojemu u Hrvatskoj živi jedan hrvatski, tj. srpski narod, koji se razlikuje samo po vjeri i imenu koje je posljedica povijesnih zastranjenja. Ante Starčević i Eugen Kvaternik prvi su zastupali ideju da u Hrvatskoj žive samo Hrvati, i da su svi njezini stanovnici politički Hrvati (stajalište o tzv. političkom narodu zastupalo se i prije njih), dakle, poricali su da u Hrvatskoj postoje Srbi i nisu birali riječi da izvrijeđaju one koji su po njihovu stvarali "Srbež" tamo gdje ga nikad nije bilo.⁷⁰ Sami Srbi zahtijevali su priznanje potpune ravnopravnosti s Hrvatima, jednako u pitanju jezika kao i u pitanju školstva, a za njih nije bilo sumnje – svi vjernici pravoslavci su Srbi, osim Rumunja i drugih doseljenika. Jednako su prezirno gledali na oba krila hrvatske politike i u njima su vidjeli samo pokušaje asimilacije, a jedino što ih je moglo zadovoljiti jest priznanje crkvene, školske, jezične i autonomije pisma. Pravoslavlje i srpstvo do te su mjere izjednačivani da su posve uobičajene bile izjave poput "Srpstvo i pravoslavlje to su dva identična pojma u nas. Nestane li pravoslavlja, nestaće i Srpstva; ali dok je pravoslavlja bit će i Srpstva" ili "Odreći se svoje vjere znači odreći se svoje nacije".⁷¹ Knjiga Mate Artukovića "Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)" prepuna je citata novinskih članaka koji su bili upravo opterećeni tom problematikom.

Nikome u cijeloj plejadi političara druge polovice 19. stoljeća nije uopće palo na pamet da te stanovnike zapita što sami o tome misle, takva je jednostavno bila buržoasko-liberalna manira tadašnje politike. Dogodilo se tako da se priča o skolastičarima koji raspredaju o broju zubi kod magarca umjesto da ih prebroje, ponovila i tu. Nažalost, podaci kojima ovdje raspolažemo ne daju nam osnove za promatranje procesa na relaciji pravoslavlja i srpstva, nego samo možemo konstatirati neke pravilnosti iz presjeka jednog stanja i samo pretpostavljati kako je moglo biti prije i poslije. Ono što se odmah može reći jest kako za općeprihvaćenu pretpostavku u historiografiji da bi svi pravoslavci iskazani u kategoriji "hrvatskog ili srpskog materinjeg jezika" bili isključivo Srbi, više nema osnove. Činjenice jednostavno govore drugačije, dio je očito sebe doživljavao kao nešto različito od Srba.⁷² Jedan dio svakako pod

⁷⁰ Krestić, *Istorija Srba u Hrvatskoj*, str. 197-200.

⁷¹ Prema Artuković, *Srbi u Hrvatskoj*, str. 281.

⁷² Želja nam je pokazati etničku šarolikost pravoslavaca u tadašnjoj Hrvatskoj i Slavoniji, a ne da dokazujemo nekome da je ove ili one narodnosti, odnosno etničkog podrijetla.

utjecajem ilirskog pokreta, drugi pod utjecajem suživota s Hrvatima, treći zbog vlaškog identiteta, a i dio pravoslavnih Roma vjerojatno je naveo hrvatski jezik (a drugi dio i srpski) kao materinski. Jednoznačne kategorije smatramo neprimjerenima za ovaj etnički sloj, ali radi jednostavnosti govorimo o njima kao "pravoslavcima hrvatskoga materinjeg jezika" i "pravoslavcima srpskog materinjeg jezika".⁷³ Teško je reći što je točno bio razlog takvoj pojavi među pravoslavcima, no možda jedan primjer može unijeti više svjetla u taj problem. Naime, Mato Artuković pronašao je⁷⁴ i upotrijebio podatak o sastavu stanovništva mjesta Glina prema popisu iz 1900. godine s obzirom na materinski jezik, ali s tako specifičnim podacima da se točno razlikuje hrvatski, hrvatsko-srpski, srpsko-hrvatski i srpski materinski jezik.⁷⁵ Citat: "...Prigodom obavljenog pukopisa u Glini ustanovilo se, da Glina broji 1600 duša, a odsutnih ima 80. Od ovih ima rimokatolika: muških 467, ženskih 472, ukupno 939 rimokatolika. Grčko-iztočnih (pravoslavnih): muških 364, ženskih 252, ukupno 616. izraeličana: muških 22, ženskih 22, ukupno 44, te 1 protestant. Od ovih govore hrvatski 1053, hrvatsko-srbski 167, srbsko-hrvatski 260, čisto srbski 89, slovenski 11, magjarski 15, poljski 3, talijanski 2. Ćirilicom izpunjene su pukopisnice samo u 4 kuće..."⁷⁶ Ispada da je najmanje 100 pravoslavaca navelo "čisti" hrvatski kao materinski jezik. Iako nemamo osnove⁷⁷ reći da su svi koji su naveli inačice hrvatsko-srpski i srpsko-hrvatski materinski jezik bili pravoslavci (po našem mišljenju vjerojatnije je da se i dio katolika očitovao u te dvije opcije) podatak je to koji nam omogućuje da bolje razumijemo etničku identifikaciju pravoslavaca u Hrvatskoj i Slavoniji. Prema tome oni koji su u "našem" popisu iskazani pod kategorijom "hrvatski materinji jezik", ustvari su očitovali hrvatski, hrvatsko-srpski i srpsko-hrvatski kao materinski. Za objašnjenje važna je i specifična teritorijalna grupiranost pravoslavaca s "hrvatskim materinjim jezikom", a i teritorijalna grupiranost nepravoslavaca koji su navodili "čisti" srpski kao materinski jezik, osobito u Srijemskoj županiji.⁷⁸

U prilog mogućnosti da se je dio pravoslavaca, a osobito onih obuhvaćenih u ovom popisu pod "hrvatski materinji jezik", smatrao Hrvatima ili barem ne prvenstveno Srbima, govori, po mome mišljenju, i nekoliko činjenica iz političkog života Srba u Hrvatskoj i Slavoniji. Ponajprije narodni pokret 1883. godine koji je imao odjeka

⁷³ Izraz Hrvati pravoslavci izbjegavam iz dva razloga. Prvo zato što nam je teško odijeliti koliko je onih iz kategorije "hrvatski materinji jezik" očitovao "čisti" hrvatski, a koliko hrvatsko-srpski i srpsko-hrvatski kao materinski jezik. Osim toga, ne znamo koju bi narodnost oni odabrali sve da znamo koji su materinski jezik naveli. Naravno da je i opasnost od ideologizacije termina "Hrvati pravoslavci" i "Srbi katolici" utjecala na to da se odlučimo na neutralne i precizne pojmove "pravoslavci sa srpskim..." i "pravoslavci s hrvatskim materinskim jezikom"

⁷⁴ Iz novina *Banovac*, god. 14, br. 7, Petrinja 9. veljače 1901., str. 3.

⁷⁵ U zborniku *Glina*, članak "Glina na kraju 19. stoljeća prema pisanju štampe".

⁷⁶ Iz novina *Banovac*, god. 14, br. 7, Petrinja 9. veljače 1901., str. 3.

⁷⁷ Izvorni zapis nema presjek kategorija materinskog jezika i vjeroispovijesti.

⁷⁸ Vidi tablicu 12. i usporedi s kartama 4. i 5.

u dijelovima Vojne krajine naseljenim pravoslavicima, s isprepletenim srpskim i pravaškim motivima buntovnika (prema svjedočenju ljudi iz pravoslavne hijerarhije buna se je događala pod utjecajem pravaškoga katoličkoga klera). Najveći intenzitet pokret je imao u Banskoj krajini ("Klasnička buna"), i to upravo tamo gdje su pravoslavci 1890. godine očitovali "hrvatski" kao materinski (Mali Gradac gdje je srpski bio pretežiti materinski jezik pobunio se posljednji i to više pod utjecajem evidentno pljačkaških motiva, koji ni drugima nisu bili strani). Zahvaćeni su, doduše, bili i krajevi koji su 1890. godine navodili srpski kao materinski (Primišlje, Dubrave i Gomirje), ali i još neki s "hrvatskim materinjem jezikom" (Nova Gradiška, gdje su pokret upravo predvodili pravoslavci), no prihvaćanje hrvatskih rodoljubnih motiva od strane buntovnika (isticanje Hrvatske nasuprot Mađarskoj...) ⁷⁹ daje nam određene indicije o njihovu poimanju vlastitog identiteta. S druge strane, nasuprot Srijemu gdje su izbore u izbornim kotarevima s pravoslavnom (srpskom) većinom dobivale stranke s jasnim srpskim predznakom, u području ostale Hrvatske i Slavonije (osobito bivše Vojne krajine) izbore je dobivala Narodna stranka, koja je tamo isticala mahom pravoslavne kandidate. ⁸⁰ Pojedini izborni kotarevi s pravoslavnom većinom (s hrvatskim materinskim jezikom kao većinskim među njima) izabrali su čak i pravaške zastupnike (Slavo Krajač u izbornom kotaru Brlog). ⁸¹ Uistinu nam se čini nemogućim da bi stanovništvo sa srpskim identitetom moglo izabrati kandidata stranke ili prihvaćati ideje stranke koja je tako izrazito negirala, pa čak i psovala "izmišljanje" postojanja Srba u Hrvatskoj i Slavoniji.

b) Teritorijalni raspored srpskoga i pravoslavnog stanovništva

O rasporedu Srba u Hrvatskoj nemoguće je govoriti izvan konteksta rasporeda pravoslavaca u Hrvatskoj. Zapravo su u historiografiji ta dva rasporeda i poistovjećivana, a prije otkrivanja ovih podataka bilo je to i nemoguće drugačije promatrati. Naravno, kao što je već rečeno, neki povjesničari nisu smatrali potrebnim čak niti napomenuti da u popisima nije spominjan broj Srba nego samo broj pravoslavaca koji su oni poistovjećivali s brojem Srba. Većinom je riječ o srbijanskim povjesničarima, a i o hrvatskim povjesničarima poslijeratne generacije (nakon 1945.). To je po našem mišljenju neoprezan i nekorektan pristup problemu, a puno ispravnije su postupali suvremeni hrvatski povjesničari poput Agneze Szabo, Mate Artukovića i Ive Banca (a

⁷⁹ Drago Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj: od 15. stoljeća do naših dana*, Zagreb 1991., str. 102; Krestić: *Politički život*, str. 387, spominje da su tu bunu srpski listovi opisivali kao "šokačku bunu" isprovociranu od strane "šokačkih popova" pravaša.

⁸⁰ Od osobite je zanimljivosti izborni kotar Srb, inače područje s gotovo 100% pravoslavaca s "hrvatskim materinjem jezikom", gdje je 1883. na izborima pobijedio nezavisni kandidat dr. Bogdan Medaković.

⁸¹ Nives Rumjenjak, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspon i pad Srpskog kluba*, Zagreb 2005., str. 23.

Tablica 7. Teritorijalni raspored stanovništva srpskoga materinskog jezika

Od stanovnika sa srpskim materinskim jezikom bilo je:

	gist	rkt	gkt	augsb	ref	izr	ost	ukupno
Grad Zagreb								
Ostali gradovi								
Svi gradovi	15736	310	18	0	0	6	10	16080
Sve županije	353874	2114	220	56	16	67	192	356539
Ličko-krbavska kotarevi	48306	19						48325
grad Senj	48290	19						48309
Modruško-rijeka kotarevi	16							16
grad Bakar	48561	20				1		48582
Zagrebačka kotarevi	48558	20				1		48579
grad Bakar	3							3
Zagrebačka kotarevi	53442	40						53482
gradovi	52571	37						52608
Varaždinska kotarevi	871	3						874
grad Varaždin	1462							1462
Bjelovarsko-križevačka kotarevi	1424							1424
grad Varaždin	38							38
Požeška kotarevi	10895	87				1		10983
gradovi	10779	86				1		10866
Srijemska kotarevi	126	1						127
gradovi	25469	204		1		1		25675
Virovitička kotarevi	25168	199		1		1		25369
grad Osijek	301	5						306
Srijemska kotarevi	29357	700	36			5	1	30099
gradovi	28117	700	34			5	1	28857
Srijemska kotarevi	1240		2					1242
gradovi	152108	1354	202	55	16	65	201	154001
Svega	138967	1053	186	55	16	59	191	140527
	13141	301	16			6	10	13474
	369600	2424	238			72	202	372609

Izvor: Popis stanovništva iz 1890. godine (izvorni materijali)

i neki iz početka 20. stoljeća – Bičanić, Lorković...) koji su naglašavali na koji način dolaze do procjene broja Srba. Njihovu pristupu sada se mora nadodati nova dimenzija s različitim materinskim jezikom pravoslavaca u Hrvatskoj i Slavoniji. O tome sada ovisi i novi pogled na teritorijalni raspored Srba, koji se više ne smije poistovjećivati u potpunosti s rasporedom pravoslavnog stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji. Zbog toga uvijek zajedno govorim o tome koliko ima pravoslavaca u pojedinoj županiji, a koliko se njih očitivalo za "čisti" srpski kao materinski jezik. Zapravo, broj pravoslavaca s materinskim srpskim jezikom smatram otprilike minimalnim brojem Srba u Hrvatskoj i Slavoniji, a broj pravoslavaca sa sve četiri opcije materinskog jezika

(srpski, hrvatski, hrvatsko-srpski i srpsko-hrvatski) najvećim mogućim brojem. Mišlim da bi pravi broj Srba koji bi se eventualno nacionalno opredijelili bio negdje na sredini između ta dva broja, ne približavajući se znatno ni gornjoj ni donjoj granici (naravno, mrtve ne možemo upitati za mišljenje pa je moguća svaka procjena...).

Teritorijalno su Srbi⁸² u Hrvatskoj i Slavoniji bili prilično nejednako raspoređeni. U ukupnom stanovništvu pravoslavci sa srpskim materinskim jezikom činili su 17,04% (372 609), ali po županijama njihov udio bio je vrlo različit⁸³ čak i kad se uspoređi s teritorijalnim rasporedom pravoslavaca s "hrvatskim ili srpskim materinim jezikom" kojih je bilo 25,93% (567 443; u gradskom stanovništvu 11,32% u stanovništvu kotareva 27,05%). Brojčano najviše stanovništva sa srpskim materinskim jezikom bilo je u *Srijemskoj županiji* gdje su činili i relativnu većinu stanovništva (154 001 ili 44,38%, od toga u gradskom stanovništvu 13 474 ili 42,6% te u stanovništvu kotareva 140 527 ili 44,56%),⁸⁴ *Zagrebačkoj* (53 482 ili 11,04%, od toga u gradskom stanovništvu 874 ili 1,41% te u stanovništvu kotareva 52 608 ili 12,46%)⁸⁵, *Modruško-riječkoj* (48 582 ili 22,02%, od toga u gradskom stanovništvu 3 ili 0,15% te u stanovništvu kotareva 48 579 ili 22,21%)⁸⁶, *Ličko-krbavskoj* (48 325 ili 25,30%, od toga u gradskom stanovništvu 16 ili 0,57%, te u stanovništvu kotareva 48 309 ili 25,67%)⁸⁷, *Virovitičkoj* (30 099 ili 13,91%, od toga u gradskom stanovništvu 1 242 ili 6,28%, te u stanovništvu kotareva 28 857 ili 14,68%)⁸⁸, *Požeškoj* (25 675 ili 12,66%, od toga u gradskom stanovništvu 306 ili 3,39%, te u stanovništvu kotareva 25 369 ili 13,09%)⁸⁹, najmanje ih je bilo u *Varaždinskoj* (1 462 ili 0,57%, od toga u gradskom stanovništvu 38 ili 0,34% te u stanovništvu kotareva 1 424 ili 0,58%)⁹⁰, i *Bjelovarsko-križevačkoj*⁹¹ (10 983 ili 4,13%, od toga u gradskom stanovništvu 127 ili 0,86%, te u stanovništvu kotareva 10 866 ili 4,32%).⁹²

U ukupnom stanovništvu gradova činili su 10,51% (16 080 osoba sa srpskim materinskim jezikom svih vjeroispovjesti prema 17 328 svih pravoslavaca u gradovima), a u stanovništvu kotareva 17,53% (356 539 osoba sa srpskim materinskim jezikom svih vjeroispovjesti prema 550 115 svih pravoslavaca u kotarevima). Dakle, u grad-

⁸² Misli se samo na one koji su očitovali srpski kao materinski jezik. Nažalost, broj onih koji su naveli hrvatsko-srpski i srpsko-hrvatski kao materinski nije nam dostupan, što onemogućuje točnu procjenu broja Srba jer su se i oni mogli identificirati kao Srbi.

⁸³ Vidi kartu 2.

⁸⁴ Vidi kartu 12.

⁸⁵ Vidi kartu 8.

⁸⁶ Vidi kartu 7.

⁸⁷ Vidi kartu 6.

⁸⁸ Vidi kartu 11.

⁸⁹ Vidi kartu 10.

⁹⁰ Vidi tablicu 6.

⁹¹ Vidi kartu 9.

⁹² Vidi tablicu 7.b).

skom su stanovništvu Srbi (ako uzmemo kategoriju materinskoga jezika za mjerilo) bili podzastupljeni, a ta podzastupljenost još je veća ako se uzme u obzir da je od 16 080 Srba u gradovima njih čak 13 474 živjelo u gradovima Srijemske županije, pa su Srbi činili samo 2,15% stanovništva gradova ostalih županija. Agneza Szabo za broj Srba u gradovima uzela je broj pravoslavaca,⁹³ tj. 17 328 ili 11,32%, što je očito neprecizno, osobito stoga što je u Srijemu bilo 317 katolika sa srpskim materinskim jezikom ili 2,23% srpskog stanovništva u gradovima, a u gradovima ostalih županija bilo je dosta pravoslavaca koji nisu naveli srpski kao materinski jezik.⁹⁴ Udio pravoslavaca koji su se očitovali za "čisti" srpski kao materinski očito je veći u gradovima nego u kotarevima, ali tu treba imati na umu da je 83,8% gradskih "Srba" bilo iz Srijemske županije. Izvan Srijema u gradovima je bilo 6 246 pravoslavaca, a 2 604 osobe sa srpskim materinskim jezikom, dakle 41,69% što je sličnije situaciji u kotarevima izvan Srijema.

Čak 99,19% osoba sa srpskim materinskim jezikom bilo je pravoslavne vjeroispovjesti,⁹⁵ ali i njih 0,71% katoličke, te 0,1% nazarenaca, židova i evangelika.⁹⁶ Postotak pravoslavaca među "Srbima" (misli se na one koji su očitovali srpski kao materinski jezik) koji su živjeli u gradovima bio je nešto niži 97,86%, a postotak katolika već primjetan s 2,04%, te samo 0,1% ostalih vjera. Katolika sa srpskim materinskim jezikom bilo je u Hrvatskoj i Slavoniji 2 424 rimokatoličkih i 238 grkokatoličkih, najbrojniji su bili upravo u Srijemu (1 354 rkt. i 202 gkt. osobito u Šidu i Jameni, ali i drugdje), a bilo ih je prilično i u Virovitičkoj (700 rkt i 36 gkt. najviše u Gornjem Miholjcu kod Slatine), te Požeškoj županiji (204 rkt. najviše u Čagliću kod Pakraca). Prisutni su bili i u Bjelovarsko-križevačkoj županiji (87 rkt. i to osobito u Gudovcu), dok ih u drugim županijama bijaše samo pojedinačno i mjestimično.⁹⁷ Katolici sa srpskim materinskim jezikom najprisutniji su u Srijemskoj županiji, dakle u području s jasnom srpskom većinom, što se može objasniti pojedinačnim vjerskim prijelazima, ali i određenim stupnjem asimilacije katolika.

Najvažnija činjenica vezana za teritorijalni raspored stanovništva srpskoga materinskog jezika u Hrvatskoj svakako je ona o njihovu udjelu u pravoslavnom stanovništvu.⁹⁸ Kao što je već rečeno, u historiografiji je dosad bilo uobičajeno izjednačivati broj Srba s brojem pravoslavaca koji su iskazani s "hrvatskim ili srpskim" materinskim jezikom. Ta praksa pokazala se osnovanom samo za Srijemsku

⁹³ Szabo, *Socijalna struktura Srba*, str. 121.

⁹⁴ Vidi tablicu 7.a) i tablicu 12.

⁹⁵ Vidi tablice 10., 11., 12., 13., 14. i 15.

⁹⁶ Zanimljivo je da su većinu nazarenskog stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji činili upravo Srbi. Nazarenci su bili vjerska sljedba koja se iz Njemačke i Austrije proširila u južnu Ugarsku i Srijem, a s austrougarskim vlastima imali su velikih problema zbog odbijanja služenja vojnog roka.

⁹⁷ Vidi kartu 5.

⁹⁸ Vidi kartu 3.

M. Rimac: Etnička i socijalna struktura stanovništva Hrvatske i Slavonije prema popisu iz 1890. godine

Tablica 7b. Teritorijalni raspored stanovništva srpskoga materinskog jezika – vjerska struktura (u postocima)

Od stanovnika sa srpskim materinskim jezikom bilo je (u %):

	gist.	rkt.	gkt.	augsb.	ref.	izr.	ost.
Grad Zagreb							
Ostali gradovi							
Svi gradovi	97,86	1,93	0,11	–	–	0,04	0,06
Sve županije	99,25	0,59	0,06	0,02	0,00	0,02	0,05
Ličko-krbavska kotarevi	99,96	0,04	–	–	–	–	–
grad Senj	100,00	–	–	–	–	–	–
Modruško-riječka kotarevi	99,96	0,04	–	–	–	–	–
grad Bakar	100,00	–	–	–	–	–	–
Zagrebačka kotarevi	99,93	0,07	–	–	–	–	–
gradovi	99,93	0,07	–	–	–	–	–
Varaždinska kotarevi	99,66	0,34	–	–	–	–	–
grad Varaždin	100,00	–	–	–	–	–	–
Bjelovarsko-križevačka kotarevi	99,20	0,79	–	–	–	0,01	–
gradovi	99,20	0,79	–	–	–	0,01	–
Požeška kotarevi	99,21	0,79	–	–	–	–	–
gradovi	99,21	0,79	–	–	–	–	–
Virovitička kotarevi	98,37	1,63	–	–	–	–	–
grad Osijek	97,53	2,33	0,12	–	–	0,02	–
Srijemska kotarevi	97,44	2,43	0,12	–	–	0,02	–
gradovi	99,84	–	0,16	–	–	–	–
Srijemska kotarevi	98,77	0,88	0,13	0,04	0,01	0,04	0,13
gradovi	98,89	0,75	0,13	0,04	0,01	0,04	0,14
Svega	97,53	2,23	0,12	–	–	0,04	0,07
	99,19	0,65	0,06	0,00	0,00	0,02	0,05

županiju, a i u njoj samo donekle jer je upravo tamo najviše katolika očitivalo srpski kao materinski. U drugim županijama samo je dio pravoslavaca navodio srpski kao materinski jezik, a ostali su očitivali "hrvatski". Najviše je pravoslavaca navelo "hrvatski kao materinji jezik"⁹⁹ u Bjelovarsko-križevačkoj županiji njih 73,82%, zatim u Požeškoj 52,02%, u Ličko-krbavskoj 50,53%, Zagrebačkoj 47,02% (osobito kotar Glina), znatno manje u Varaždinskoj i Modruško-riječkoj, 31,94% i 32,03%, a najmanje u Virovitičkoj, 25,23%, i naravno Srijemskoj samo 2%.¹⁰⁰ U gradovima 9%, što je znatno manje nego iskazanih 36% u kotarevima. Iz tog rasporeda mogu se povući neke pa-

⁹⁹ Usporedi karte 3. i 4.

¹⁰⁰ Vidi tablicu 7.a i 7.b.

ralele i uočiti neke osobitosti i neobičnosti. Naime, teritorijalni raspored pravoslavaca koji su očitovali srpski jezik i "hrvatski jezik" kao materinski imao je izrazite pravilnosti koje nam ne dopuštaju zaključiti da se radilo o slučajnosti ili eventualnoj proizvoljnosti popisivača.

Na području banskog i karlovačkoga generalata bivše Vojne krajine uočljiva je jedna, za našu temu presudno važna, specifična pojava koja uz već spomenute pojave iz političkog života baca više svjetla na identitet tog stanovništva. Riječ je o tome da u kotarevima sa znatnim udjelom pravoslavaca, a središte kotara je većinski katoličko (hrvatsko), pravoslavci s hrvatskim materinskim jezikom nalaze se oko središta kotara, a pravoslavci sa srpskim materinskim jezikom na rubovima kotara. U kotarevima gdje je pak veliki udio pravoslavaca, a središte kotara je većinski pravoslavno, to je središte srpsko, kao i sela oko njega, dok su sela na rubovima tih kotara nastanjena pravoslavicima s hrvatskim materinskim jezikom. U svim kotarevima triju najzapadnijih županija (Zagrebačka, Modruško-riječka i Ličko-krbavska)¹⁰¹ ta pojava gotovo nema iznimke; nadopunjena je još jednom pojavom u teritorijalnom rasporedu pravoslavaca sa srpskim materinskim jezikom, a to je da su oni ponajprije koncentrirani oko područja gdje je svoja središta imala (Srpska) pravoslavna crkva; misli se ponajprije na eparhijska središta i manastire, manje na protoprezviterijate. Ta pojava, dapače, može se primjetiti na području cijele Hrvatske i Slavonije – čak i kad većina pravoslavaca očituje hrvatski kao materinski, oko manastira ih više nego u okolici navodi srpski kao materinski jezik (npr. manastir Lepavina kod Križevaca)¹⁰². Te dvije pojave mogu se objasniti samo ad hoc teorijom, dok se ne provede detaljnije istraživanje. Pravoslavna crkva bila je ključna za očuvanje i/ili proširenje srpskog identiteta među pravoslavcima. U kotarevima gdje je središte bilo srpsko (Gračac, Korenica, Vojnić, Vrginmost), očito je propagandni "prosrpski" utjecaj polazio upravo iz tih središta kotareva, a u kotareve gdje je središte bilo hrvatsko (Gospić, Udbina, Otočac, Ogulin, Slunj, Glina, Kostajnica, Petrinja), "prosrpska" propaganda je dolazila izvana. Time se privremeno mogu objasniti razlike u teritorijalnom rasporedu pravoslavaca sa srpskim materinskim jezikom i pravoslavaca s hrvatskim materinskim jezikom, ali sve to zahtijeva puno detaljnije proučavanje da bi se moglo prihvatiti kao opravdan zaključak. Nadamo se da ćemo u budućim istraživanjima moći utvrditi u kojoj mjeri je iskazivanje "hrvatskog materinjeg jezika" među pravoslavicima bilo posljedica njihova eventualnog samoidentificiranja kao Hrvata.

Pojava pravoslavaca koji su naveli hrvatski kao materinski jezik može se pokušati objasniti s više gledišta. Glavno pitanje je radi li se tu o jednom ili više etničkih slojeva. Jedan od mogućih odgovora je da se radi o propagandnom utjecaju hrvatskih vlasti i pristrano rađenu popisu (ali onda treba objasniti izborne kotareve Srb i Brlog). Drugi je da se radi o dvije različite etničke grupe pravoslavaca, Vlaha i Srba, pri

¹⁰¹ Već sam pogled na karte 6., 7. i 8. dovoljan je da se uoči ta pojava.

¹⁰² Usporedi karte 3. i 4.

čemu onda treba uzeti u obzir da je dio tih Vlaha također mogao navesti i srpski kao materinski. Treći je da se radi o istom etničkom sloju koji je pod utjecajem propagandnog djelovanja Pravoslavne crkve i političkih stranaka sa srpskim predznakom počeo poprimati novi identitet.

Za svako od ta tri stajališta ima argumenata za i protiv, o čemu će biti riječi, ali moj je dojam da se nijedan od ova tri pogleda ne može primijeniti na cijelu pravoslavnu populaciju u Hrvatskoj i Slavoniji, i da su presuđivale lokalne specifičnosti. Najvažnija lokalna specifičnost je pojava grupiranja pravoslavaca sa srpskim materinskim jezikom oko središta srpskoga političkog i vjerskog života, naime oko pravoslavnih manastira, eparhijskih sjedišta i središta kotareva s pravoslavnom, a time i srpskom većinom. S druge strane srpskih pravoslavaca u kotarevima s hrvatskim središtem ima najviše po rubovima tih kotara, dok se bliže središtima nalaze hrvatski pravoslavci. Te dvije pojave najviše govore u korist treće teze, a tome u korist govore i oni krajevi (općine) gdje se vjerska podjela maksimalno poklapa s nacionalnom, naime Srijem gdje je utjecaj pravoslavne Crkve i srpskih političara bio najjači.

Etničke razlike koje su, po mome mišljenju, bez sumnje postojale unutar pravoslavaca koji su doseljavali u Hrvatsku pod imenom Vlasi, vrlo je teško prepoznati jer su se etnički slojevi isprepletali. Pod imenom Vlasi krili su se i Srbi, a i obratno, ali točan omjer "pravih" Vlaha i onih koji su im se pridružili nije moguće utvrditi. Za doseljavanje Vlaha moguće je jedino utvrditi vremenske slojeve, tj. skupine po vremenu naseljavanja u neki kraj. Zanimljiv je slučaj Žumberka gdje je naseljeno stanovništvo možda najjasnije nazivano Srbima i Rašanima, ali i Vlasima i Uskocima, a jedna skupina nazvana je i antiqui Romani, što nedvosmisleno govori o Vlasima u etničkom smislu. Vlaško pitanje bilo je predmet mnogih rasprava, u rasponu od potpunog poricanja do potpunog vjerovanja izvorima i proglašavanja svih pravoslavaca Vlasima, poistovjetivši ta dva pojma. Naše je mišljenje da je u Hrvatsku dolazilo stočarsko pravoslavno stanovništvo najrazličitijeg podrijetla, uglavnom vlašskog, zatim srpskog, ali i bugarskoga, makedonskog, grčkog i albanskog (pa i hrvatskog zbog obraćivanja). Ne treba zaboraviti i doseljavanje pravoslavaca u gradove, i to mahom onih koji nisu bili srpskog nego najširega balkanskog podrijetla. Srpska historiografija u svim djelima koja su nam bila dostupna proglašavala je ime Vlasi samo pogrđnim nazivom za Srbe i izjednačavali ga u potpunosti sa Srbima. I to do te mjere da su i Vlasi koji su bili katoličke vjere proglašavani Srbima (Bunjevci). To je apsolutno neutemeljeno stajalište, pogotovo dok se ne pokušaju dati dokazi za njega. Ni hrvatska historiografija nije dala cjelovite argumente za korištenje imena Vlah u etničkom značenju, ali mislimo da je ipak manja pogreška služiti se pojmovima koje se susreće u izvorima nego im davati značenje koje bi nama odgovaralo. Mi se nismo odlučili poslužiti tim pojmom za pravoslavce koji su očitovali hrvatski kao materinski zato što smatramo da za to nemamo argumenata, a i čini nam se logičnim da je dio eventualnih Vlaha mogao navesti srpski kao materinski. Bilo bi nepošteno uporabiti po-

jam Vlah samo za one pravoslavce koji su naveli hrvatski, hrvatsko-srpski i srpsko-hrvatski kao materinski, ako je masa eventualnih Vlaha navela srpski kao materinski; zbog toga smo se odlučili upotrebljavati "čišći" pojam pravoslavci hrvatskoga materinskog jezika. Za Vlahe će npr. Mirko Marković reći¹⁰³ da su od kraja 18. st. počeli poprimati srpsko nacionalno osjećanje ili da su ga početkom 19. st. i usvojili, no nigdje ne govori na temelju čega misli da oni prije toga nisu sebe smatrali Srbima.

Za drugu tezu moglo bi se prilično brzo naći argumenata za i protiv, no mišljenja smo da je to bilo od sekundarnog značenja za etničku identifikaciju, barem u velikom dijelu slučajeva. Možda je najbolji primjer onaj porezne općine Krbavica iz koreničkog kotara,¹⁰⁴ gdje je popisano osam zaselaka, od kojih šest čine selo Krbavicu, a dva su i danas zaseoci udaljeni nekoliko kilometara od sela, u planini. Zanimljivo je da su ta dva zaseoka zračnom linijom bliže Korenici nego sama Krbavica, ali s njome nisu povezana cestom jer ih dijele planinski vrhunci. Sama Krbavica pak cestom je dosta davno povezana s Korenicom. Prometna izoliranost tih dvaju zaselaka, Vujinovih Glava i Baljkuše, od posebne nam je važnosti jer su zacijelo upravo zbog toga imala samo stanovnike pravoslavce s hrvatskim (tj. hrvatskim, hrvatsko-srpskim i srpsko-hrvatskim) kao materinskim, a Krbavica samo stanovnike pravoslavce sa srpskim materinskim jezikom. To je još važnije kad znamo da su zaseoke Vujinove Glave i Baljkuša naselili početkom 19. stoljeća upravo stanovnici Krbavice, te su isti rodovi koji su ih naselili i nadalje živjeli u Krbavici, a stanovnici tih zaselaka ženili su se redovito upravo iz Krbavice. Taj primjer ne daje nam za pravo zaključiti da se radi o Vlasima i Srbima nego eventualno samo o Vlasima kojih je dio poprimio srpski identitet pod utjecajem propagande. Ne treba, međutim, zanemariti ni mogućnost da je stanovništvo doseljeno iz Dalmacije moglo imati prije razvijeno poimanje vlastitog identiteta kao srpskoga (zbog nešto veće koncentracije pravoslavnih manastira u Dalmaciji nego u Lici, a kao što je već rečeno manastiri su jedan od presudnih faktora za prepoznavanje obrasca rasporeda Srba u Hrvatskoj), zato što su oni krajevi gdje ih je početkom 18. stoljeća naselila krajiška uprava imali uglavnom srpsko pravoslavno stanovništvo na ovom popisu. Radi se o krajevima oko Medaka, Gračaca, Zrmanje, Bruvna i Jošana.

c) Problemi s utvrđivanjem socijalne strukture srba u hrvatskoj i slavoniji

Socijalni sastav srpskog stanovništva, kao što je rečeno, nemoguće je utvrditi, moguće je samo utvrditi socijalni sastav pravoslavnog stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji, a i to samo za 1900. godinu. Pravoslavno stanovništvo bilo je zastupljenije u razredima stanovništva do 20 godina, a manje u razredima aktivnog stanovništva od

¹⁰³ Marković, Slavonija.

¹⁰⁴ Usporedi zbornik radova *Krbavica u prošlosti i sadašnjosti*, ur. Mane Borčić – Đorđe Đurić, Zagreb 1988.

20 do 60 godina¹⁰⁵ što je posljedica nešto veće prirodne regeneracije pravoslavnog stanovništva nego ostalog.¹⁰⁶ Pismenost pravoslavnog stanovništva s druge strane bila je izrazito ispod prosjeka ukupnog stanovništva – samo je 22,56% muškaraca i 10,76% žena bilo pismeno.¹⁰⁷ Da bi se dobio potpun uvid u stanje pismenosti pravoslavaca treba uzeti u obzir razlike između pismenosti stanovništva pojedinih županija i pojedinih kotara. Tako su kotarevi koje je obuhvaćala plašćanska eparhija (južno od Save i Kupe) imali izrazito malo pismenih, osobito žena, dok su kotarevi u Srijemskoj županiji imali već sasvim solidnu pismenost i to bez prevelikih razlika među spolovima.¹⁰⁸ Dobni sastav pravoslavnog stanovništva i njihova slaba pismenost povezana je i s njihovim udjelom u pojedinim skupinama zanimanja, tj. sa socijalnim sastavom. Golema većina pravoslavaca, njih čak 91,43%, bila je zaposlena u prvotnoj produkciji (poljoprivreda, iskorištavanje šuma i slično) odnosno bili su poljoprivrednici; u većini nepoljoprivrednih zanimanja bili su podzastupljeni, osim u kategoriji obrane (vrlo slično udjelu u ukupnom stanovništvu, 25,17% prema 25,51%), i javnih službi i slobodnih zvanja (relativno blizu udjelu u ukupnom stanovništvu, 21,71% prema 25,51%). Takva struktura zanimanja u pravoslavaca odraz je njihove slabe prisutnosti u gradovima, jake nepismenosti i krajišničkoga karaktera života većine njih. Zanimljivo bi bilo utvrditi razlike u strukturi zanimanja pravoslavaca po pojedinim županijama, a jednako i strukturu zanimanja stanovništva sa srpskim materinskim jezikom, ali izvori kojima raspolažemo to nam ne omogućuju, pa samo možemo reći da je vjerojatno struktura zanimanja bila nešto drugačija u Srijemskoj županiji gdje se je nalazila (vjerojatno) većina pravoslavnog i srpskoga neagrarnog stanovništva. Socijalna struktura pravoslavaca daje nam određenu sliku o njihovom položaju u tadašnjemu hrvatskom društvu. Može se reći da su se velikom većinom nalazili izvan glavnih tokova društvenog i ekonomskog razvoja. Pretpostavljamo da je traženje nacionalnog identiteta koje se tada zbivalo u vezi upravo s traženjem njihove uloge u hrvatskome društvu toga vremena.

¹⁰⁵ Vidi tablicu 6.

¹⁰⁶ Szabo, Socijalna struktura Srba, str. 109-111.

¹⁰⁷ Usporedi tablicu 5.

¹⁰⁸ Prosjek pismenosti pravoslavaca kao vjerske grupe ne smije se bezrezervno uzeti za prosjek Srba pravoslavaca i Hrvata pravoslavaca kao jezičnih, tj. etničkih skupina. Naime, kako je Srijemska županija spadala u ipak nešto opismenjenija područja Hrvatske, a imala je znatan dio Srba (činili su 1/3 pravoslavaca i polovicu stanovništva srpskog materinjeg jezika u Hrvatskoj i Slavoniji), pretpostavljamo da je u prosjeku stanovništvo sa srpskim materinskim jezikom bilo nešto pismenije od stanovništva pravoslavne vjere s hrvatskim materinskim jezikom, pa da je njihov prosjek ipak bio nešto bliži prosjeku zemlje ali još uvijek dobro ispod njega. Kotarevi s pravoslavnom većinom u Srijemu imali su i izrazit postotak pismenoga ženskog stanovništva i veći od 1/3, dok su kotarevi u plašćanskoj eparhiji s pravoslavnom većinom imali svega oko 5% pismenih žena. (Vidi SG I., str. 60-61) Ako je ovo točno, stanovništvo hrvatskoga materinskog jezika katoličke vjere bilo je posve blizu prosjeka svog stanovništva, a postotak grkokatoličkog i pravoslavnog stanovništva hrvatskoga materinskog jezika morao je biti međusobno vrlo sličan, tj. ispodprosječan.

8. TERITORIJALNI RASPORED I SOCIJALNA STRUKTURA NIJEMACA U HRVATSKOJ I SLAVONIJI 1890. GODINE

Nijemci su u Hrvatskoj prisutni od srednjega vijeka, ali veći se njihov priliv u dogodio u 19. stoljeću. Potkraj tog stoljeća oni su treća narodnost po brojnosti u Hrvatskoj i Slavoniji sa 117 493 onih koji su očitovali njemački materinski jezik, što je bilo 5,37% ukupnoga civilnog pučanstva¹⁰⁹. Ipak smatramo da kad se govori o Nijemcima, treba odbiti broj Židova od broja onih koji su naveli njemački kao materinski jezik da bi se dobilo točniji broj Nijemaca. Čak i taj broj smatramo da nije opravdano uzeti kao konačni nego samo kao najmanji mogući jer se dio Židova s materinskim njemačkim jezikom mogao identificirati kao Nijemci¹¹⁰.

Prema službenim podacima objavljenim u Statističkom godišnjaku 1880., u Hrvatskoj i Slavoniji bilo je 83 139 ljudi kojima je materinski jezik bio njemački, što je bilo 4,39% ukupnoga prisutnog civilnog pučanstva popisanog te godine. U daljnjim popisima rađenim svakih 10 godina bilo je 1890. godine 117 493 Nijemca u Hrvatskoj i Slavoniji ili 5,37%, 1900. godine 134 000 Nijemaca ili 5,8%, a 1910. godine 134 078 ili 5,11%. Vidi se da u prva tri popisa broj Nijemaca izrazito raste brojem i udjelom, osobito u razdoblju između 1880. i 1890. kad je narastao za 34 354, a udio se povećao za cijeli postotak; Nijemaca je dakle bilo za 41,32% više nego 10 godina ranije. Taj rast nastavio se i u desetljeću prije kraja stoljeća s 14,05% Nijemaca više, no nakon 1900. rast je zaustavljen, očito zbog ekonomske stagnacije Hrvatske i Slavonije pa im je smanjen i udio s 5,58% na 5,11% u popisu 1910. godine¹¹¹.

Najviše onih koji su očitovali njemački kao materinski živjelo je u Srijemskoj županiji (57 508 osoba, od toga Židova 2 983, pa su Nijemci činili najmanje 16,57% stanovništva te županije)¹¹², Virovitičkoj (34 615 osoba, od toga Židova 2 976, pa su Nijemci činili najmanje 15,99% stanovništva te županije)¹¹³, Požeškoj (10 726 osoba, od toga Židova 802, pa su Nijemci činili najmanje 5,29% stanovništva te županije)¹¹⁴, Zagrebačkoj (5 447 osoba, od toga Židova 854, pa su Nijemci činili najmanje 1,12% stanovništva te županije), Bjelovarsko-križevačkoj (3 683 osoba, od toga Židova 706, pa su Nijemci činili najmanje 1,38% stanovništva te županije), Varaždinskoj (1 939 osoba, od toga Židova 545, pa su Nijemci činili najmanje 0,75% stanovništva te županije), te najmanje u Modruško-riječkoj (475 osoba, od toga Židova 77, pa su Nijemci činili najmanje 0,22% stanovništva te županije), i Ličko-krbavskoj (100 osoba, od toga Židova 6, pa su Nijemci činili najmanje 0,05% stanovništva te županije).¹¹⁵

¹⁰⁹ Vidi tablicu 7.c.

¹¹⁰ Usporedi tablicu 7.c.

¹¹¹ Usporedi tablicu 8.

¹¹² Vidi kartu 12.

¹¹³ Vidi kartu 11.

¹¹⁴ Vidi kartu 10.

¹¹⁵ Usporedi tablicu 7.c), kao i karte 10., 11. i 12.

Tablica 7c. Teritorijalni raspored stanovništva njemačkoga materinskog jezika

	Ukupno	Izraeličani	Minimalno Nijemaca	% Židova	Ukupno stanovnika	% Nijemaca u ukupnom stanovništvu
Grad Zagreb	3441	*	*	*	38742	8,88
Ostali gradovi	24645	*	*	*	114240	21,57
Svi gradovi	28086	3568	24518	12,70	152982	18,36
Sve županije	89407	8949	80458	10,01	2033428	4,40
Ličko-krbavska	100	6	94	6,00	190978	0,05
kotarevi	68	4	64	5,88	188193	0,04
grad Senj	32	2	30	6,25	2785	1,15
Modruško-rijeka	475	77	398	16,21	220629	0,22
kotarevi	461	77	384	16,70	218679	0,21
grad Bakar	14	0	14	0,00	1950	0,72
Zagrebačka	5447	854	4593	15,68	484252	1,12
kotarevi	1168	169	999	14,47	422223	0,28
gradovi sa Zagrebom	4279	685	3594	16,01	62029	6,90
Varaždinska	1939	545	1394	28,11	258066	0,75
kotarevi	1049	306	743	29,17	247011	0,42
grad Varaždin	890	239	651	26,85	11055	8,05
Bjelovarsko-križevačka	3683	706	2977	19,17	266210	1,38
kotarevi	2926	364	2562	12,44	251471	1,16
gradovi	757	342	415	45,18	14739	5,14
Požeška	10726	802	9924	7,48	202836	5,29
kotarevi	9480	515	8965	5,43	193821	4,89
gradovi	1246	287	959	23,03	9015	13,82
Virovitička	34615	2976	31639	8,60	216417	15,99
kotarevi	26958	1695	25263	6,29	196639	13,71
grad Osijek	7657	1281	6376	16,73	19778	38,71
Srijemska	57508	2983	54525	5,19	347022	16,57
kotarevi	47297	2251	45046	4,76	315391	15,00
gradovi sa Zemunom	10211	732	9479	7,17	31631	32,28
Svega	117493	8949	108544	7,62	2186410	5,37

*udio Židova ne može se izračunati...

U gradovima je živjelo 23,9% Nijemaca, a činili su 18,36% ukupnoga gradskog stanovništva. Njihov udio u gradskom stanovništvu je znatan (u Osijeku i Zemunu čine relativnu većinu) i također raste i brojem i postotkom, ali to nije usporedivo s rastom gradova uopće (iako je za tih deset godina u gradovima bilo 19,84% Nijemaca više). Posebno se to vidi u gradu Zagrebu gdje je broj Nijemaca rastao natprosječno, i to za 28,06%, a udio u ukupnom stanovništvu smanjen je s 9,2% na 8,88%. Njihov

udio smanjuje se već u sljedećem popisu i u ukupnom stanovništvu gradova. Posljedica je to pojačanog rasta hrvatskih gradova u koje se doseljava znatan broj stanovnika Hrvata i Srba. Znatan dio Nijemaca živio je na selu i bavio se poljoprivredom.¹¹⁶ Iako su Nijemci bili jako zastupljeni među posjednicima s više od 50 jutara, bilo ih je puno sa sitnim posjedima do jednog jutra, a u kategoriji malog i srednjeg posjeda od 1 do 20 jutara bilo ih je u prosjeku manje nego u ukupnom stanovništvu.¹¹⁷ Udio Nijemaca u svim kategorijama zanimanja izvan prvotne produkcije izrazito je povećan; u Hrvatsku i Slavoniju doseljavali su kao seljaci u potrazi za zemljom i kao školovani kvalificirani zaposlenici u gradovima.¹¹⁸ Dobni sastav Nijemaca u Hrvatskoj i Slavoniji odraz je njihova useljavanja jer imaju povećan broj aktivnog stanovništva.¹¹⁹

Podaci iz popisa pokazuju da je njemačko stanovništvo bilo među najpismenijim u Hrvatskoj i Slavoniji. Tako veliku razinu pismenosti treba donekle zahvaliti i udjelu Židova kojima je materinski bio njemački, jer su Židovi imali razinu pismenosti veći od 70% već 1890. godine, čemu su se približili samo Česi i Slovenci tek 1900. godine¹²⁰.

9. SOCIJALNA STRUKTURA I TERITORIJALNI RASPORED MAĐARA 1890. GODINE

Mađari su u dijelu Slavonije živjeli i prije 19. stoljeća, ali njihov broj počeo je rasti tek u drugoj polovici tog stoljeća. Do 1890. dosegli su 2,96% u ukupnom stanovništvu Hrvatske i Slavonije. Važno je naglasiti i da je znatan dio Židova očitovao mađarski jezik kao materinski – 5,91% onih s mađarskim materinskim jezikom bili su Židovi. Za izračun broja Mađara od broja onih s materinskim mađarskim odbio sam broj Židova. Tako je u Hrvatskoj bilo 68 794 osobe koje su navele mađarski kao materinski, a bez Židova 64 730 ili 2,96% od ukupnog civilnog stanovništva.¹²¹

Najveći udio Mađari su imali u Virovitičkoj županiji, čak 11,95%, zatim u Srijemskoj 5,92%, Požeškoj 4,42% i Bjelovarsko-križevačkoj 2,98%¹²². Drugdje u Hrvatskoj činili su manje od 1% stanovništva, i to 0,30% u Zagrebačkoj, 0,29% u Varaždinskoj, 0,12% u Modruško-riječkoj i 0,01% u Ličko-krbavskoj županiji. Zanimljivo je naglasiti da Mađari općenito imaju nešto veći udio u stanovništvu gradova nego u ukupnom stanovništvu, ali na razini županija ta raspodjela nije svugdje takva. U onim županijama gdje je Mađara bilo nešto više – Virovitičkoj, Srijemskoj i Bjelovarsko-

¹¹⁶ Usporedi tablice 1., 2., 3. i 4.

¹¹⁷ Vidi tablicu 3.

¹¹⁸ Vidi SG I, str 124-139.

¹¹⁹ Usporedi tablicu 6.

¹²⁰ Usporedi tablicu 5. i 6.

¹²¹ Usporedi tablicu 7.d).

¹²² Vidi karte 9., 10., 11. i 12.

M. Rimac: Etnička i socijalna struktura stanovništva Hrvatske i Slavonije prema popisu iz 1890. godine

križevačkoj – prema postotku je više Mađara živjelo po kotarevima nego u slobodnim kraljevskim gradovima.¹²³ U onim županijama gdje je Mađara bilo manje, ali i u

Tablica 7d. Teritorijalni raspored stanovništva mađarskoga materinskog jezika

	Ukupno stanovništvo s mađarskim materinskim jezikom	Izraeli-čani	Minimalno Mađara	% Židova	Ukupno stanovništvo	Postotak Mađara
Grad Zagreb	1188	*	1188	*	38742	3,07
Ostali gradovi	4789	*	4789	*	114240	4,19
Svi gradovi	5977	1063	4914	17,78	152982	3,21
Sve županije	62817	3001	59816	4,78	2033428	2,94
Ličko-krbavska	15	0	15	0,00	190978	0,01
Kotarevi	14	0	14	0,00	188193	0,01
grad Senj	1	0	1	0,00	2785	0,04
Modruško-rijeka	347	86	261	24,78	220629	0,12
Kotarevi	344	86	258	25,00	218679	0,12
grad Bakar	3	0	3	0,00	1950	0,15
Zagrebačka	2063	599	1464	29,04	484252	0,30
Kotarevi	542	140	402	25,83	422223	0,10
gradovi sa Zagrebom	1521	459	1062	30,18	62029	1,71
Varaždinska	1044	284	760	27,20	258066	0,29
Kotarevi	739	178	561	24,09	247011	0,23
grad Varaždin	305	106	199	34,75	11055	1,80
Bjelovarsko-križevačka	8424	499	7925	5,92	266210	2,98
kotarevi	8062	371	7691	4,60	251471	3,06
gradovi	362	128	234	35,36	14739	1,59
Požeška	9429	467	8962	4,95	202836	4,42
kotarevi	8828	357	8471	4,04	193821	4,37
gradovi	601	110	491	18,30	9015	5,45
Virovitička	26618	754	25864	2,83	216417	11,95
kotarevi	25240	570	24670	2,26	196639	12,55
grad Osijek	1378	184	1194	13,35	19778	6,04
Srijemska	20854	312	20542	1,50	347022	5,92
kotarevi	19048	236	18812	1,24	315391	5,96
gradovi sa Zemunom	1806	76	1730	4,21	31631	5,47
svega	68794	4064	64730	5,91	2186410	2,96

*udio Židova ne može se izračunati...

¹²³ To vjerojatno nije različito čak i kad se uzmu u obzir kotarska središta zato što su Mađari činili većinu u više naselja tih županija, a u mnogima su imali i znatne udjele bez obzira na većinu.

Požeškoj županiji, postotno više Mađara bilo je u gradovima nego u kotarevima.¹²⁴ Brojem pak više Mađara živjelo je u gradovima nego u kotarevima samo u Zagrebačkoj županiji, 1 062 Mađara u gradovima prema 402 u kotarevima. Udio Židova u svima kojima je mađarski bio materinski bio je 5,91%, ali u gradovima 17,78%, a u kotarevima 4,78%. Što se tiče Židova kojima je mađarski bio materinski zanimljivo je da čine više od četvrtine takvih u Varaždinskoj, Zagrebačkoj i Modruško-riječkoj županiji¹²⁵. U županijama istočno od Lonje udio Židova među onima kojima je mađarski materinski pada prema istoku – 5,92% u Bjelovarskoj županiji, 4,95% u Požeškoj, 2,83% u Virovitičkoj i 1,50% u Srijemskoj županiji. Ipak udio Židova u gradovima je veći, a u Bjelovarsko-križevačkoj doseže maksimum od 35,36%, a prema istoku također pada – 18,30% u Požeškoj, 13,35% u Virovitičkoj, do 4,21% u Srijemskoj.¹²⁶

Mađari¹²⁷ su spadali u one etničke zajednice u Hrvatskoj i Slavoniji koje su imale više aktivnog stanovništva od prosjeka zemlje, imale veću pismenost od prosjeka, te imali manji udio prvotne produkcije kao zanimanja aktivnog stanovništva. Smatramo da se ta odstupanja mogu pripisati tome što su znatan dio Mađara doseljenici. Ipak, kad se Mađari usporede s drugim doseljeničkim etnijama (Nijemcima, Česima, Slovencima, Talijanima s jedne strane, a Slovacima i Rusinima s druge strane), vidi se da je mađarska pismenost negdje između pismenosti doseljenika iz zemalja zastupanih u Carevinskom vijeću, i pismenosti domaćeg stanovništva. To je i nadalje za ovu zemlju natprosječna razina pismenosti, ali čini se da je udio Mađara naseljenih na selu bio presudan za njihov nešto slabiji prosjek pismenosti.¹²⁸

Jasniju sliku o socijalnom položaju Mađara u Hrvatskoj i Slavoniji dobijemo kad proučimo strukturu zanimanja onih koji su očitovali mađarski kao materinski¹²⁹. Većina aktivnog stanovništva s mađarskim materinskim jezikom bila je zaposlena u prvotnoj produkciji, njih 68,09%. Posjedovali su uglavnom imanja do 20 jutara, no među posjednicima imanja većih od 100 jutara bilo ih je znatno više nego posjednika drugih etničkih skupina, pogotovo među veleposjednicima s imanjima većih od 1 000 jutara¹³⁰. Mađari su bili podosta zaposleni i u obrtu i industriji njih – 12,59%, što vjerojatno treba gledati kroz prizmu veće zastupljenosti u gradskom stanovništvu. Znatan dio onih koji su naveli mađarski kao materinski jezik bio je zaposlen u prometu, njih 5,89%, pa su činili i zamjetnu skupinu svih zaposlenih u prometu, 23,02%,

¹²⁴ Vidi tablicu 7.d).

¹²⁵ U Ličko-krbavskoj županiji nije bilo Židova s mađarskim materinskim jezikom, ali tamo je ionako bilo samo 15 osoba s mađarskim materinskim jezikom.

¹²⁶ Usporedi tablicu 7.d).

¹²⁷ Ovdje smo prisiljeni koristiti se podacima za ukupan broj onih kojima je mađarski bio materinski, dakle skupa s mađarskim Židovima.

¹²⁸ Usporedi tablice 1. i 5.

¹²⁹ Vidi tablice 1., 2. i 4.

¹³⁰ Vidi tablicu 3.

što je odraz politike mađarske vlade prema željeznicama. Mađari su bili nadzastupljeni i među kućnom služinčadi, njih 4,37% ili 8,79% sve služinčadi, što je posljedica njihove veće prisutnosti u gradovima, ali i običaja mađarskog plemstva u Hrvatskoj i Slavoniji da zapošljava služinčad iz Mađarske. Nadprosječno je Mađara bilo zaposleno i u trgovini i financijama gdje su činili 7,31% svih zaposlenih. I među nadničarima bez posebne oznake također je bilo natprosječno Mađara – 7,3% svih nadničara. U ostalim kategorijama zanimanja Mađari nisu znatnije odstupali od prosjeka ukupnog stanovništva, osim u skupini javnih službi i slobodnih zanimanja gdje ih je bilo manje s obzirom na udio u ukupnom stanovništvu.¹³¹ Teško je reći koliko je na povećane udjele osoba s materinskim mađarskim jezikom u tim zanimanja utjecao udio Židova među njima.

Dobna struktura onih koji su očitovali mađarski kao materinski odraz je njihova recentnog useljavanja u Hrvatsku i Slavoniju. Naime, stanovništva s mađarskim materinskim jezikom bilo je manje u dobi do 20 godina, a više u aktivnoj dobi od 20 do 60 godina, kad se usporede s prosjekom dobi ukupnog stanovništva. Ta pojava može se donekle povezati i s većom zastupljenošću neagrarnih zanimanja među Mađarima, jer je doseljenog stanovništva općenito u tim zanimanjima bilo više nego Hrvata i Srba.¹³²

10. TERITORIJALNI RASPORED I SOCIJALNA STRUKTURA ČEHA U HRVATSKOJ I SLAVONIJI 1890. GODINE

Dio Čeha u Hrvatsku i Slavoniju doselio je još prije 1850. godine; većina njih se brzo asimilirala jer su se naseljavali pojedinačno. Jedina je iznimka Ivanovo Selo kod Grubišnog Polja, gdje su se Česi naselili kao graničari i očuvali svoj identitet. Najveći dio Čeha popisanih 1890. godine doselio je ipak nakon ukidanja kmetstva u Hrvatskoj i Slavoniji, jer se pojavilo puno zemlje slobodne za prodaju i zakup. U tih je Čeha primjetna određena glad za zemljom, kako ju je opisao J. Matušek,¹³³ no većina ih je bila s malim i srednjim posjedima do 20 jutara.¹³⁴ Glavni motiv Čeha za doseljavanje u Hrvatsku i Slavoniju bila je mogućnost kupnje jeftine i kvalitetne zemlje. Imalo je to odraza i u njihovoj socijalnoj strukturi, jer iako su bili izrazito pismeno stanovništvo (66,23% Čeha i 53,6% Čehinja), čak 70,77% radilo je u prvotnoj produkciji.¹³⁵ Znatan broj Čeha radio je u zanimanjima vezanim za obrt i industriju – njih

¹³¹ Usporedi tablice 1., 2. i 4.

¹³² Vidi tablicu 6. i tablicu 1., 2. i 4.

¹³³ Josef Matušek, *Česi u Hrvatskoj*, Daruvar 1966., str. 18-19; on za tu tvrdnju ne daje statističke potvrde, a ne navodi ni na koje se to razdoblje odnosi.

¹³⁴ Usporedi tablicu 3.

¹³⁵ Zanimljivo bi bilo vidjeti usporedbu sekundarnih zanimanja s ovako visokim udjelom seljaštva u Čeha, ali to nam izvori ne omogućuju.

16,97% te su činili 3,1% svih zaposlenih u tim zanimanjima. Česi su bili zanimljivi u industriji zbog kvalificiranosti. Dosta ih je bilo zaposleno i kao kućna služinčad, njih 4,42% ili 3,55% sve kućne služinčadi. U ostalim skupinama zanimanja Česi su bili više-manje zaposleni sukladno udjelu u ukupnom stanovništvu, osim što im je nešto povećan udio među umirovljenicima i posebnicima, što se može pripisati njihovoj zastupljenosti u poduzetničkom sloju. Česi su spadali u one etničke grupe koje su u Hrvatskoj i Slavoniji imale veći udio aktivnog stanovništva od 20 do 60 godine, veći udio staračkog stanovništva, starije od 60 godina i manji udio mladog stanovništva, mlađeg od 20 godina, nego što je bio prosjek u ukupnom stanovništvu.

Tablica 7e. Teritorijalni raspored stanovništva češkoga materinskog jezika

	Broj Čeha	% Čeha	Ukupno stanovništvo
Grad Zagreb	576	1,49	38742
Ostali gradovi	1845	1,62	114240
Svi gradovi	2421	1,58	152982
Sve županije	25100	1,23	2033428
Ličko-krbavska kotarevi	56 41	0,03 0,02	190978 188193
grad Senj	15	0,54	2785
Modruško-rijeka kotarevi	174 169	0,08 0,08	220629 218679
grad Bakar	5	0,26	1950
Zagrebačka kotarevi	1642 764	0,34 0,18	484252 422223
gradovi	878	1,42	62029
Varaždinska kotarevi	281 217	0,11 0,09	258066 247011
grad Varaždin	64	0,58	11055
Bjelovarsko-križevačka kotarevi	9738 9261	3,66 3,68	266210 251471
gradovi	477	3,24	14739
Požeška kotarevi	11782 11426	5,81 5,90	202836 193821
gradovi	356	3,95	9015
Virovitička kotarevi	2876 2601	1,33 1,32	216417 196639
grad Osijek	275	1,39	19778
Srijemska kotarevi	872 621	0,25 0,20	347022 315391
gradovi	351	1,11	31631
svega	27521	1,26	2186410

Najviše je Čeha (tj. onih koji su naveli češki kao materinski jezik) bilo u Požeškoj županiji (11 782 osobe ili 5,81%, od čega u gradovima 356 ili 3,95%, a u kotarevima 11 426 ili 5,9%)¹³⁶, zatim u Bjelovarsko-križevačkoj (9 738 osoba ili 3,66%, od čega u gradovima 477 ili 3,24%, a u kotarevima 9 261 ili 3,68%)¹³⁷, Virovitičkoj (2 876 osoba ili 1,33%, od čega u gradu Osijeku 275 ili 1,39%, a u kotarevima 2 601 ili 1,32%)¹³⁸, Zagrebačkoj (1 642 osobe ili 0,34%, od čega u gradovima 878 ili 1,42%, a u kotarevima 764 ili 0,18%), Srijemskoj (975 osoba ili 0,28%, od čega u gradovima 351 ili 1,11% a u kotarevima 621 ili 0,2%), a najmanje u Modruško-riječkoj (174 osobe ili 0,08%, od čega u gradu Bakru 5 ili 0,26%, a u kotarevima 169 ili 0,08%), i Ličko-krbavskoj (56 osoba ili 0,03%, od čega u gradovima 15 ili 0,54%, a u kotarevima 41 ili 0,02%).¹³⁹

11. TERITORIJALNI RASPORED I SOCIJALNA STRUKTURA ŽIDOVA U HRVATSKOJ I SLAVONIJI 1890. GODINE

Židova u Hrvatskoj i Slavoniji gotovo da i nije bilo do donošenja zakona o toleranciji 1867. godine. Međutim, iako je njihov najveći dio doselio u sasvim nedavno doba (tridesetak godina) prije popisa 1890. godine, čak ih je 4 822 ili 27,94% navelo hrvatski kao materinski jezik, što sasvim jasno govori o njihovoj brznoj integraciji.¹⁴⁰ Većina Židova navela je njemački kao materinski, njih 8 949 ili 51,85%, ali 3001 ili 17,39% navelo je mađarski kao materinski¹⁴¹. Ostali Židovi, njih manje od 3%, naveli su druge materinske jezike (zanimljivo, 176 Židova u Zemunu očitovao je španjolski kao materinski). U stanovništvu Hrvatske i Slavonije činili su 0,79% stanovništva, od čega gradskog stanovništva 4,55%, a stanovništva kotareva 0,5%. Njihov dobni sastav odgovarao je dobnom sastavu ostalih useljenika, tj. imali su veći udio aktivnih, a manji mladih pripadnika.¹⁴² Njihova razina pismenosti bila je najviša u cijeloj zemlji, čak je 79,54% Židova i 73,36% Židovki znalo čitati i pisati.¹⁴³ S tom razinom pismenosti ne iznenađuje da ih je samo 5,92% (od aktivnog stanovništva) bilo zaposleno u prvotnoj produkciji,¹⁴⁴ a čak 51,32% u "trgovini i vjeresijstvu" gdje su činili fascinantnih 26,73% svih zaposlenika. Znatno broj Židova bio je zaposlen u obrtu i industriji, njih 24,83% ili 2,3% svih zaposlenika u toj kategoriji zanimanja. Broj Židova bio je izrazito povišen u svim neagrarnim zanimanjima, pa tako i u prometu 3,07% (4,09% svih Židova) i javnim službama i među slobodnim zanimanjima, 2,15% (5,03% svih Žido-

¹³⁶ Vidi kartu 10.

¹³⁷ Vidi kartu 9.

¹³⁸ Vidi kartu 11.

¹³⁹ Usporedi tablicu 7.e).

¹⁴⁰ Vidi podatke iz tablice 8.

¹⁴¹ Usporedi tablice 7.e) i 15.

¹⁴² Vidi tablicu 6.

¹⁴³ Vidi tablicu 5.

¹⁴⁴ Usporedi podatke iz tablica 1., 2. i 4.

Zb. Odsjeka povij. znan. Zavoda povij. druš. znan. Hrvat. akad. znan. umjet., 25(2007), str. 225-294

va). Znakovit je i udio Židova među umirovljenicima i posebnicima od 3,48%, što je odraz njihova udjela u poduzetničkom i veleposjedničkom sloju.¹⁴⁵

12. TERITORIJALNI RASPORED I SOCIJALNA STRUKTURA SLOVAKA U HRVATSKOJ I SLAVONIJI 1890. GODINE

Tablica 7f. Teritorijalni raspored stanovništva slovačkoga materinskog jezika

	Broj Slovaka	% Slovaka	Ukupno stanovništvo
Grad Zagreb	49	0,13	38742
Ostali gradovi	552	0,48	114240
Svi gradovi	601	0,39	152982
Sve županije	13013	0,64	2033428
Ličko-krbavska	5	0,00	190978
kotarevi	4	0,00	188193
grad Senj	1	0,04	2785
Modruško-rijeka	49	0,02	220629
Kotarevi	49	0,02	218679
grad Bakar	0	0,00	1950
Zagrebačka	170	0,04	484252
kotarevi	95	0,02	422223
gradovi	75	0,12	62029
Varaždinska	49	0,02	258066
kotarevi	35	0,01	247011
grad Varaždin	14	0,13	11055
Bjelovarsko-križevačka	181	0,07	266210
kotarevi	164	0,07	251471
gradovi	17	0,12	14739
Požeška	659	0,32	202836
kotarevi	625	0,32	193821
gradovi	34	0,38	9015
Virovitička	3277	1,51	216417
kotarevi	3205	1,63	196639
grad Osijek	72	0,36	19778
Srijemska	9224	2,66	347022
kotarevi	8836	2,80	315391
gradovi	388	1,23	31631
svega	13614	0,62	2186410

¹⁴⁵ Vidi tablicu 3.

U Hrvatskoj i Slavoniji je 1890. godine 13 614 osoba navelo slovački kao materinski jezik, prema tome Slovaci su činili 0,62% ukupnoga prisutnog stanovništva. Najviše ih je bilo u Srijemskoj županiji – 9 224 ili 2,66% stanovništva te županije, i to uglavnom u Staroj Pazovi i u kotaru Ilok.¹⁴⁶ U Virovitičkoj županiji bilo ih je 3 277 ili 1,51%, najviše oko Našica ali i u drugim kotarevima.¹⁴⁷ U znatnijem broju bilo ih je još u Požeškoj županiji – 659 ili 0,32%, a u drugim županijama njih još 454 činili su po manje od 1 promil u stanovništvu. Nažalost, struktura zanimanja Slovaka nije nam dostupna iz objavljenih izvora, a u fondu Hrvatskoga državnog arhiva nismo pronašli podatke o zanimanjima u kombinaciji s materinskim jezikom. Jedini socijalni podaci dostupni o Slovacima jesu oni o dobi i pismenosti.¹⁴⁸ Među doseljeničkim etničkim skupinama u Hrvatskoj i Slavoniji Slovaci su bili (uz Ukrajince) iznimka jer su imali u prosjeku mlađe stanovništvo, tj. imali su natprosječan udio mlade populacije do 20 godina, a ispodprosječan udio aktivne. Jednako tako bili su i tek malo iznad prosjeka pismenosti ukupnog stanovništva, dok su ostale doseljeničke etničke skupine bile pismenije od prosjeka. Možda bismo u tim podacima smjeli prepoznati veću zastupljenost prvotne produkcije među Slovacima. Slovaci su bili najviše evangelici augsburške konfesije ("luterani" ili evangelici) – 7 898 ili 58,01%, rimokatolici – 5 226 ili 38,39%, grkokatolici – 210 ili 1,54%; evangelika helvetske konfesije ("kalviniti" ili reformirani kršćani) bilo je 193 ili 1,42%, Židova 63 ili 0,46%, te 16 nazarenaca i 8 ostalih.¹⁴⁹

13. TERITORIJALNI RASPORED I SOCIJALNA STRUKTURA RUSINA/UKRAJINACA U HRVATSKOJ I SLAVONIJI 1890. GODINE

U Hrvatskoj i Slavoniji 1890. godine bilo je 3 606 osoba koje su navele ruski ili rusinski jezik kao materinski, pa možemo reći da je 0,16% ukupnog stanovništva bilo Rusina/Ukrajinaca.¹⁵⁰ U Srijemskoj županiji bilo ih je 3 452 ili 0,99% u stanovništvu te županije, i to u šidskom i vukovarskom kotaru, te nešto u mitrovičkom. Izvan Srijemske županije bilo ih je nešto u Požeškoj županiji – 109 ili 0,05%, i to uglavnom u

¹⁴⁶ Vidi kartu 12.

¹⁴⁷ Vidi kartu 11.

¹⁴⁸ Vidi tablice 7. i 8.

¹⁴⁹ Usporedi tablice 9., 10., 11., 12., 13., i 14.

¹⁵⁰ Zdravka Zlodi u svome članku upotrebljava ovaj dvojni naziv za tu etničku grupu, i mi ga u tom obliku ovdje rabimo. Ipak se s njezinim tumačenjem odnosa između Rusina i Ukrajinaca ne slažemo, naime ona i sama kaže da su prvi naseljenici jasno sebe zvali Rusinima, a tek kasniji doseljenici donose ime Ukrajinaca. Stvar je u tome da se i u današnjoj Ukrajini razlikuju Rusini od Ukrajinaca, iako više ne toliko izrazito, a postoji i pokret za očuvanje posebnoga rusinskog identiteta. Nama je to dovoljno za zaključak da se radi o najmanje posebnoj subetničkoj grupi, ako već ne i posebnoj etničkoj grupi. Dvojno ime upotrebljavamo jer Rusine i Ukrajince u ovom popisu nije moguće razlikovati budući da postoji samo kategorija ruski ili rusinski materinski jezik.

Tablica 7g. Teritorijalni raspored osoba s "ruskim ili rusinskim" materinskim jezikom

	Broj Ukrajincima	% Ukrajincima	Ukupno stanovništvo
Grad Zagreb	12	0,03	38742
Ostali gradovi	240	0,21	114240
Svi gradovi	252	0,16	152982
Sve županije	3354	0,16	2033428
Ličko-krbavska kotarevi	1	0,00	190978
grad Senj	0	0,00	188193
Modruško-riječka kotarevi	2	0,00	2785
grad Bakar	2	0,00	220629
Zagrebačka kotarevi	0	0,00	218679
gradovi	15	0,00	1950
Varaždinska kotarevi	2	0,00	484252
grad Varaždin	13	0,02	422223
Bjelovarsko-križevačka kotarevi	1	0,00	62029
gradovi	0	0,00	258066
Požeška kotarevi	1	0,01	247011
gradovi	22	0,01	11055
Virovitička kotarevi	13	0,01	266210
gradovi	9	0,06	251471
Osječko-baranjska kotarevi	109	0,05	14739
gradovi	107	0,06	202836
Srijemska kotarevi	2	0,02	193821
gradovi	4	0,00	9015
Ugarska kotarevi	1	0,00	216417
grad Osijek	3	0,02	196639
Srijemska kotarevi	3452	0,99	19778
gradovi	3228	1,02	347022
svoga	224	0,71	315391
svoga	3606	0,16	31631

kotaru Brod. U ostalim županijama njih 45 bili su vrlo disperzirani.¹⁵¹ Ni o Ukrajincima nema podataka o strukturi po zanimanjima nego samo podaci o dobi i pismenosti. Jednako kao i Slovaci i Rusini/Ukrajinci imaju veći udio mlade populacije u ukupnom stanovništvu, a manji udio aktivnog stanovništva. Razina pismenosti Rusina/Ukrajincima bila je ponešto ispod prosjeka ukupnog stanovništva, pa mislimo da je opravdano reći kako su i oni spadali u stanovništvo izrazito agrarnog obilježja.¹⁵² Ukrajinci su bili uglavnom grkokatolici, 3 435 ili 95,26%, ostalo su bili rimokatolici – 77 ili 2,14% i pravoslavci – 72 ili 2%, te 14 luterana i 8 Židova.¹⁵³

¹⁵¹ Vidi tablicu 7.g).

¹⁵² Njihova nepismenost još je izrazitija kad se uzme u obzir da su se nalazili mahom u Srijemskoj županiji gdje je pismenost bila prilično iznad prosjeka zemlje.

¹⁵³ Usporedi tablice 9., 10., 11., 12., 13. i 14.

14. TERITORIJALNI RASPORED I SOCIJALNA STRUKTURA SLOVENACA U HRVATSKOJ I SLAVONIJI 1890. GODINE

Tablica 7h. Teritorijalni raspored stanovništva slovenskoga materinskog jezika

	Broj Slovenaca	% Slovenaca	Ukupno stanovništvo
Grad Zagreb	5886	15,19	38742
Ostali gradovi	3106	2,72	114240
Svi gradovi	8992	5,88	152982
Sve županije	11995	0,59	2033428
Ličko-krbavska kotarevi	60	0,03	190978
grad Senj	42	0,02	188193
grad Senj	18	0,65	2785
Modruško-riječka kotarevi	1190	0,54	220629
grad Bakar	1172	0,54	218679
Zagrebačka kotarevi	18	0,92	1950
grad Bakar	10971	2,27	484252
Zagrebačka kotarevi	3545	0,84	422223
gradovi	7426	11,97	62029
Varaždinska kotarevi	3255	1,26	258066
grad Varaždin	2539	1,03	247011
Bjelovarsko-križevačka kotarevi	716	6,48	11055
grad Varaždin	2162	0,81	266210
Bjelovarsko-križevačka kotarevi	1720	0,68	251471
gradovi	442	3,00	14739
Požeška kotarevi	880	0,43	202836
gradovi	734	0,38	193821
Virovitička kotarevi	146	1,62	9015
gradovi	1154	0,53	216417
Srijemska kotarevi	1019	0,52	196639
grad Osijek	135	0,68	19778
Srijemska kotarevi	1315	0,38	347022
gradovi	1224	0,39	315391
Srijemska kotarevi	91	0,29	31631
svuga	27521	1,26	2186410

Godine 1890. na popisu stanovništva Hrvatske i Slavonije slovenski je jezik kao materinski navela 27 521 osoba. Najviše ih je bilo u Zagrebačkoj županiji – 10 971 ili 2,27%, od čega u gradovima 7 426 ili 11,97%, a u kotarevima 3 545 ili 0,84%, vrlo velik postotak činili su u gradu Zagrebu, i to 15,19%. U Varaždinskoj županiji bilo ih je 3 255 ili 1,26%, od čega u gradu Varaždinu 716 ili 6,48%. U Bjelovarsko-križevačkoj 2 162 osobe ili 0,81% navelo je slovenski kao materinski. U Srijemskoj županiji bilo je 1

315 Slovenaca ili 0,38%. U Modruško-riječkoj 1 190 ili 0,54%. U Virovitičkoj 1154 ili 0,53%. Najmanje ih je bilo u Ličko-krbavskoj županiji – 60 ili 0,03%. Slovenci su činili 5,88% stanovništva hrvatsko-slavonskih gradova, a 0,59% stanovnika kotareva.¹⁵⁴ Iz ovih podataka vidi se da su Slovenci, izuzev koncentracije u gradu Zagrebu i Zagrebačkoj županiji, bili disprezirani po cijeloj Hrvatskoj i Slavoniji, osim Ličko-krbavske županije gdje ih je bilo vrlo malo. Činili su nešto veći udio stanovništva gradova, pa nas ne iznenađuju podaci o pismenosti Slovenaca (54,94%) i Slovenki (46,77%) koja je bila veća od prosjeka ukupnog stanovništva. Dobna struktura Slovenaca u Hrvatskoj i Slavoniji bila je najspecifičnija od svih etničkih i vjerskih skupina – imali su izrazito manje mladog stanovništva, a izrazito više aktivnog, kao i starog stanovništva.¹⁵⁵

15. OSTALE ETNIČKE GRUPE U HRVATSKOJ I SLAVONIJI 1890. GODINE

U izvornoj građi pojedinačno su popisani još poljski, bugarski, rumunjski, talijanski i ciganski jezik, a uz ostale jezike ponekad je nadopisano o kojima se radi (važnije samo španjolski u Zemunu, i arbanaski u Hrtkocima i Nikincima). Popisano je 3 828 osoba s talijanskim materinskim jezikom što je bilo 0,18% ukupnog stanovništva. Najviše ih je bilo u Požeškoj županiji u kotaru Pakrac, a dosta ih je bilo i u Zagrebačkoj i Modruško-riječkoj županiji, ali ih ima i u svim ostalim županijama. Rumunjski jezik bio je materinski za 2 826 osoba, što je posebno zanimljivo kad se uspoređi s vjeroispoviješću jer je većina njih bila rimokatolika.¹⁵⁶ Vjerojatno je da su dio zapravo bili Romi koji su kao materinski imali rumunjski. To je donekle i opravdan zaključak s obzirom na to da Rudolf Horvat spominje da je dijelu Roma u Srijemu materinski rumunjski.¹⁵⁷ Za druge pak Rumunje kaže da su bili na privremenom radu u šumarijama i slično.¹⁵⁸ Ipak Horvatove podatke ne možemo proširiti dalje od mjesta (u Srijemu) koje konkretno spominje jer su pravoslavni Rumunji bili koncentrirani u Srijemskoj županiji, a katolički u Virovitičkoj i Bjelovarsko-križevačkoj. Ciganski jezik kao materinski navele su 4 893 osobe ili 0,22%, najviše u Srijemskoj i Virovitičkoj županiji.

¹⁵⁴ Vidi tablicu 7.h).

¹⁵⁵ Za podatke o pismenosti i dobi vidi tablice 5. i 6.

¹⁵⁶ 1 454 rimokatolika, 74 grkokatolika i 1 286 pravoslavnih, vidi tablice 9.,10. i 11.

¹⁵⁷ Tako npr. za selo Cerna, vidi Horvat, *Srijem*, str. 59 i 60.

¹⁵⁸ Na primjer u selu Bošnjaci, vidi: isto, str. 49.

Tablica 7i. Teritorijalni raspored stanovništva s ostalim materinskim jezicima

	Broj ostalih	% ostalih	
Grad Zagreb	136	0,35	38742
Ostali gradovi	525	0,46	114240
Svi gradovi	661	0,43	152982
Sve županije	3294	0,16	2033428
Ličko-krbavska kotarevi	7	0,00	190978
grad Senj	3	0,00	188193
grad Senj	4	0,14	2785
Modruško-rijeka kotarevi	43	0,02	220629
grad Bakar	41	0,02	218679
Zagrebačka kotarevi	2	0,10	1950
gradovi	297	0,06	484252
Varaždinska kotarevi	116	0,03	422223
gradovi	201	0,32	62029
Varaždinska kotarevi	178	0,07	258066
grad Varaždin	160	0,06	247011
Bjelovarsko-križevačka kotarevi	18	0,16	11055
gradovi	708	0,27	266210
Požeška kotarevi	692	0,28	251471
gradovi	16	0,11	14739
Požeška kotarevi	67	0,03	202836
gradovi	37	0,02	193821
Virovitička kotarevi	30	0,33	9015
grad Osijek	1031	0,48	216417
Srijemska kotarevi	970	0,49	196639
gradovi	61	0,31	19778
Srijemska kotarevi	872	0,25	347022
gradovi	1275	0,40	315391
svoga	329	1,04	31631
svoga	3955	0,18	2186410

16. ZAKLJUČAK

Jednoznačni pogledi na etničku i socijalnu stukturu stanovništva Hrvatske i Slavonije nisu znanstveno opravdani. Ponajprije je tomu tako jer ne možemo izjednačiti statističke kategorije (vjeroispovijest i materinski jezik stanovništva) s etničkim kategorijama (narodnost ili nacionalnost). Korištenje tako ograničenog izvornoga gradiva zahtijeva veliku dozu opreza jer su mogućnosti pogreške vrlo velike. Da je tomu tako vidi se sada kad možemo provjeriti pretpostavku o isključivu ili gotovo isključivu srpskom karakteru pravoslavaca u Hrvatskoj i Slavoniji.

Kartografski prikazi rasprostiranja etničkih grupa pokazuju izrazito različite modele etničkog sastava pojedinih županija i kotareva. I dok za neke etničke grupe

(Nijemce, Čehe, Mađare...) imamo nešto manje problema za utvrđivanje teritorijalnog rasprostriranja i socijalne stukture, za druge to možemo učiniti samo uz puno truda i uz puno pretpostavki (Srbi...). Najvažniji doseg ovog rada svakako je osvjetljavanje teme koja je dugo vremena bila pokrivena šutnjom izvora i ideološkim zasranjenjima. Hrvati pravoslavci pojam je koji je najčešće u hrvatskoj historiografiji i publicistici korišten u ideološke svrhe. Sada mu se može pristupiti sa znanstvenog stajališta. Koliko se vidi iz određenih pravilnosti u teritorijalnom rasprostriranju "pravoslavaca srpskog materinjeg jezika" s jedne i pravoslavaca "hrvatskog materinjeg jezika" s druge strane najveći utjecaj na razvoj identiteta Srba u Hrvatskoj imala je Pravoslavna crkva, ali i djelovanje političkih stranaka. Pravoslavlje je većina višega pravoslavnog svećenstva najizravnije povezivala sa srpstvom, što je očito imalo velikog utjecaja na poimanje vlastitog identiteta u pravoslavnih vjernika koji su bili najizloženi njihovom utjecaju (zbog blizine vjerskih središta). Već smo spomenuli naš zaključak da broj stanovništva sa srpskim materinskim jezikom uzimamo kao minimalni broj Srba u Hrvatskoj i Slavoniji, a broj svih pravoslavaca sa srpskim, srpsko-hrvatskim, hrvatsko-srpskim i hrvatskim materinskim jezikom te svih ostalih koji su očitovali srpski materinski jezika, kao maksimalni broj Srba u Hrvatskoj i Slavoniji. Naše je mišljenje da je broj Srba u Hrvatskoj i Slavoniji na sredini između ta dva broja, bez znatnih približavanja ijednom od ta dva broja.

Razni aspekti socijalne strukture etničkih skupina u Hrvatskoj i Slavoniji daju nam i pokazatelje za određene smjerove tadašnjih modernizacijskih tokova, napose za stanje pismenosti i industrijalizaciju. Naime, domaće stanovništvo uvelike je zaostajalo u postotku pismenih prema doseljenom stanovništvu iz drugih dijelova Monarhije (jedino ne prema Slovacima i Rusinima/Ukrajincima), osobito prema Nijemcima i Židovima, ili vjerski prema Židovima i protestantima. Činjenica jest, kad se usporede podaci o etničkoj i vjerskoj strukturi zanimanja izvan primarnog sektora, da su svugdje Hrvati i Srbi (kao glavno domaće stanovništvo, osim malog dijela Mađara i Nijemaca) bili ispodprosječno zastupljeni. To nas ne iznenađuje kad znamo da su razlike u pismenosti bile goleme. Jedini sektor u kojemu domaće stanovništvo nije zaostajalo udjelom izvan primarnog sektora bila su javna zanimanja, a to je ujedno i sektor u kojemu su i pravoslavci bili zastupljeni razmjeno svojem udjelu u stanovništvu Hrvatske i Slavonije. Preostaje nam zaključak da Kraljevine Hrvatska i Slavonija u to doba tek počinju svoj put prema modernizaciji (zbog malog udjela neprimanih zanimanja i slabe pismenosti), a da bi i tako ograničeni modernizacijski pomoci bili neostvarivi bez doseljavanja neautohtonog stanovništva iz drugih dijelova Monarhije.

POPIS IZVORA

1. Fond broj 367. Hrvatskoga državnog arhiva u Zagrebu – Republički zavod za statistiku SRH (1857.-1948./1961.) – Statistika stanovništva

M. Rimac: Etnička i socijalna struktura stanovništva Hrvatske i Slavonije prema popisu iz 1890. godine

- kutija 10. – svezak 14: Popis stanovništva 1890. – materinski jezik u kombinaciji s vjeroispoviješću po kotarevima, upravnim općinama i županijama
 - kutija 11. – svezak 16: Popis stanovništva 1890. – stanovništvo prema materinskom jeziku po županijama, kotarevima, upravnim općinama i prebivalištu
 - kutija 12. – svezak 18: Popis stanovništva 1890. – Hrvatska i Slavonija: stanovništvo prema vjeroispovijesti, općinski svotnici po prebivalištima
 - kutija 13. – van sveska – Popis stanovništva 1890. – stanovništvo prema materinskom jeziku po prebivalištima, Riječko–modruška i Srijemska županija
2. Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije I. 1905.; Kraljevski zemaljski statistički ured u Zagrebu – Zagreb 1913.
 3. Banovac – list za pouku, trgovinu, obrt i gospodarstvo, godina 14, broj 7, u Petrinji 9. veljače 1901.

"Hrvatski ili srbski"	I. Prvotna produkcija			II. Rudarstvo i talioničarstvo			III. Obrt			IV. Trgovina i vjeresijstvo			V. Promet			VI. Javna služba i slobodna zvanja		
	P	S	P	P	S	P	P	S	P	P	S	P	P	S	P	P	S	P
Privrednici i svojad	100265	93461	1				2139	2337	493	535	669	1121	1952	2299				
Ž. Lika-Krbava	97081	78088	15	627	18003	1569	8005	18003	1169	2401	1545	4441	1452	2299				
Ž. Modruš-Rieka	235064	194487	31	126	8020	1848	710	1639	1581	1848	710	1639	2149	3310				
Ž. Zagreb	2363	1968	2	4	7662	7203	1075	2184	1784	2116	1075	2184	2881	4110				
G.g. Zagreb	145429	104114	256	215	3279	3917	509	882	509	585	209	471	882	1044				
Ž. Varaždin	1102	1110	1	5	1419	1730	130	333	271	316	130	333	435	788				
g. Varaždin	143016	99922	75	62	5793	7142	369	684	950	1101	369	684	1525	2194				
Ž. Bjelovar-Križevci	88834	68528	6	6005	7329	793	884	1085	793	884	508	1085	1471	2320				
Ž. Požega	68072	55297		5701	7509	421	510	1075	421	510	306	526	1075	1553				
Ž. Virovitica	286	371		1078	1151	271	311	330	271	311	187	330	550	892				
G. Osijek	120544	97120	87	56	10144	11245	1685	2881	1685	2014	715	1234	2881	4064				
Ž. Srijem	434	413	1	4	720	667	293	548	352	293	258	548	298	488				
G. Zemun	1002490	794879	469	1105	59765	77713	12914	16720	10279	12914	6396	14154	16720	25014				
ukupno broj	87,73	82,9	0,04	0,12	5,23	8,1	1,35	1,48	0,9	1,35	0,56	1,48	1,46	2,61				
%																		
	VII. Obrambena snaga			VIII. Nadničari bez pobliže naznake			IX. Kućna služinčad			X. Posebnici i umirovljenici			XI. Ostala i nepoznata			Cijelo prisutno žiteljstvo		
	P	S	P	P	S	P	P	S	P	P	S	P	P	S	P	P	S	P
Privrednici i svojad	1088	177	471	660	971	10	694	758	45	678	107672	101237						
Ž. Lika-Krbava	145	28	2052	3667	1416	79	768	652	73	780	113521	111065						
Ž. Modruš-Rieka	2381	266	839	1459	2394	144	841	886	638	1661	254648	215306						
Ž. Zagreb	2565	378	542	414	2513	111	1589	2078	959	1694	23935	22260						
G.g. Zagreb	81	4	67	42	1360	93	167	159	63	1076	152302	111720						
Ž. Varaždin	1107	120	104	213	541	28	207	202	118	459	5435	5304						
g. Varaždin	1149	104	611	440	1408	28	630	581	167	754	155693	113012						
Ž. Bjelovar-Križevci	589	60	816	758	989	38	724	776	168	421	100897	82215						
Ž. Požega	286	54	1518	1382	897	146	291	233	163	565	78730	67775						
Ž. Virovitica	1355	125	508	582	345	12	324	335	112	386	5016	4495						
G. Osijek	948	102	2057	2212	1176	86	1067	890	464	1902	141768	120925						
Ž. Srijem	239	28	408	666	113	8	202	268	76	165	3101	3548						
G. Zemun	11933	1446	9993	12495	14123	783	7504	7818	3046	10541	1142718	958862						
ukupno broj	1,04	0,15	0,87	1,3	1,24	0,08	0,66	0,82	0,27	1,09	100	100						
%																		

Tabela 1 - stanovništvo po zanimanjima u usporedbi s materinim jezikom 1900. godine - A) hrvatski ili srbski; Stat. God. I - str. 124-125

Češki Privrednici i svojlad	I. Prvotna produkcija		II. Rudarstvo i talioničarstvo		III. Obrt		IV. Trgovina i vjerisjstvo		V. Promet		VI. Javna služba i slobodna zvanja	
	P	S	P	S	P	S	P	S	P	S	P	S
Ž. Lika-Krbava	16	10			1	48	15	4				15
Ž. Modruš-Rieka	331	274				222	187	13	16	14	33	33
G.g. Zagreb	26	14				239	133	36	22	9	22	71
Ž. Varaždin	58	41	2	3	3	29	27	2	1	1	6	9
g. Varaždin	2	1				9	4	4	4	3	6	7
Ž. Bjelovar-Križevci	5450	3978	6	9	604	642	45	41	17	18	47	34
Ž. Požega	5454	5691	2	2	1011	1490	92	100	49	81	56	87
Ž. Virovitica	737	429				280	244	12	8	12	14	15
G. Osijek	9	5				68	31	2	4	5	3	13
Ž. Srijem	87	43	6	7	200	158	7	8	16	15	31	27
G. Zemun						39	30	6		4	7	4
ukupno broj	12170	10489	14	22	2764	3001	221	206	133	181	309	310
%	70,77	71,39	0,08	0,15	16,07	20,43	1,29	1,4	0,77	1,23	1,8	2,11

Privrednici i svojlad	VII. Obranbena snaga		VIII. Nadničari bez pobliže naznake		IX. Kućna služinčad		X. Posebnici i umirovljenici		XI. Ostala i nepoznata		Cielo prisutno žiteljstvo	
	P	S	P	S	P	S	P	S	P	S	P	S
Ž. Lika-Krbava	28				1		4	1	5		69	23
Ž. Modruš-Rieka					3	1	3	1	13	10	98	88
Ž. Zagreb	19	6	2	5	65	29	29	16	12	10	741	561
G.g. Zagreb	110	16	5	6	69	1	54	20	29	20	648	307
Ž. Varaždin					20	5	7	2	8	17	132	106
g. Varaždin	9				2		6		5	3	47	28
Ž. Bjelovar-Križevci	38	8	19	22	166	1	29	20	8	25	6429	4798
Ž. Požega	23	5	85	81	336	9	38	24	16	39	7160	7609
Ž. Virovitica			2	24	47	2	16	7	8	16	1151	762
G. Osijek	37	9	11	4	21		17	5	9	8	192	74
Ž. Srijem	38	8	16	7	26		23	5	10	5	460	283
G. Zemun	1		5	2	4		5	2	1	2	69	53
ukupno broj	303	54	167	152	760	19	231	103	124	155	17196	14692
%	1,76	0,37	0,97	1,04	4,42	0,13	1,35	0,7	0,72	1,05	100	100

Tabela 1 - stanovništvo po zanimanjima u usporedbi s materinim jezikom 1900. godine - B) češki; Stat. God. I - str. 124-125

Mađarski Privrednici i svojad	I. Prvotna produkcija		II. Rudarstvo i talioničarstvo		III. Obrt		IV. Trgovina i vjerisjstvo		V. Promet		VI. Javna služba i slobodna zvanja	
	P	S	P	S	P	S	P	S	P	S	P	S
Ž. Lika-Krbava	16	13			3	11		1				5
Ž. Modruš-Rieka	16	9	2		40	38	24	29	140	194	20	29
Ž. Zagreb	215	317	1	4	132	117	62	59	186	289	18	9
G.g. Zagreb	10	3			358	271	124	113	512	722	56	87
Ž. Varaždin	123	108	5	5	65	75	35	31	31	47	6	8
g. Varaždin	5	6			59	41	35	22	30	31	5	15
Ž. Bjelovar-Križevci	6509	5303	6	1	574	675	196	204	91	143	14	31
Ž. Požega	4886	4812	1		694	958	176	163	364	647	32	60
Ž. Virovitica	10214	14050			1643	2194	182	187	288	565	71	116
G. Osijek	69	94			357	283	99	146	172	300	38	55
Ž. Srijem	7252	8264	24	69	1368	1602	206	187	631	1210	74	127
G. Zemun	12	5			130	80	23	25	89	172	11	29
ukupno broj	29327	32984	39	79	5423	6355	1162	1167	2534	4320	346	571
%	68,09	69,13	0,09	0,17	12,59	13,32	2,69	2,45	5,89	9,05	0,81	1,19

Privrednici i svojad	VII. Obrambena snaga		VIII. Nadničari bez pobliže naznake		IX. Kućna služinčad		X. Posebnici i umirovljenici		XI. Ostala i nepoznata		Cielo prisutno žiteljstvo	
	P	S	P	S	P	S	P	S	P	S	P	S
Ž. Lika-Krbava	4	1			4		1				29	31
Ž. Modruš-Rieka	2	2			20		13	6	1	16	278	323
Ž. Zagreb	43	7	6	4	62	3	15	12	7	30	747	851
G.g. Zagreb	152	26	13	3	162	2	56	33	77	15	1520	1285
Ž. Varaždin	1				26	11	8	2	2	41	302	328
g. Varaždin	106	12		1	26		14	8	7	15	287	151
Ž. Bjelovar-Križevci	3		35	25	149	5	26	10	27	23	7630	6420
Ž. Požega	53	7	204	208	293	46	31	33	26	68	6760	7002
Ž. Virovitica	18	7	433	247	365	140	57	41	48	135	13319	17682
G. Osijek	85	9	93	117	164	8	31	38	66	73	1174	1123
Ž. Srijem	126	13	285	362	565	120	57	54	40	147	10628	12155
G. Zemun	17		29	36	46		13	8	22	8	392	364
ukupno broj	610	84	1098	1003	1882	336	322	245	323	571	43066	47715
%	1,42	0,18	2,55	2,1	4,37	0,7	0,75	0,52	0,75	1,19	100	100

Tabela 1 - Stanovništvo po zanimanjima u usporedbi s materinim jezikom 1900. godine - C) mađarski; Stat. God. I - str. 124-125

Njemački Privrednici i svojlad	I. Pivovna produkcija		II. Rudarstvo i talioničarstvo		III. Obrt		IV. Trgovina i vjerisjstvo		V. Promet		VI. Javna služba i slobodna zvanja	
	P	S	P	S	P	S	P	S	P	S	P	S
Ž. Lika-Krbava	3	4			6	10	1	2			1	8
Ž. Modruš-Rieka	16	12	3		88	77	33	59	15	41	17	42
Ž. Zagreb	153	198	15	26	316	217	108	107	58	98	34	50
G.g. Zagreb	31	25	2	2	722	590	275	321	113	216	215	225
Ž. Varaždin	128	97	15	14	95	91	78	91	7	19	27	32
g. Varaždin	20	12	1	1	119	112	65	84	6	10	36	49
Ž. Bjelovar-Križevci	1524	1331	10	10	312	309	165	156	16	24	35	65
Ž. Požega	4385	4063	1		989	1356	221	321	102	254	66	95
Ž. Virovitica	12016	9373			2375	3581	355	510	110	270	117	195
G. Osijek	634	848			1855	2520	463	802	195	529	198	363
Ž. Srijem	15965	18106	47	120	5586	9617	1036	1642	400	929	300	658
G. Zemun	682	764			838	1280	183	328	166	470	71	127
ukupno broj	3557	34833	89	172	13301	19814	2983	4423	1188	2861	1124	1915
%	55,19	48,58	0,14	0,24	20,65	27,64	4,63	6,17	1,85	3,99	1,75	2,67

Privrednici i svojlad	VII. Obrambena snaga		VIII. Nadničari bez pobliže naznake		IX. Kućna služinčad		X. Posebnici i umirovljenici		XI. Ostala i nepoznata		Cijelo prisutno žiteljstvo	
	P	S	P	S	P	S	P	S	P	S	P	S
Ž. Lika-Krbava	49	15			4		11	5			1	82
Ž. Modruš-Rieka	3	9	1		29		34	16	9	8	247	265
Ž. Zagreb	98	50	6	2	38	3	80	44	9	20	925	869
G.g. Zagreb	437	202	11	4	159		329	203	98	72	2390	1860
Ž. Varaždin	1				45	6	22	15	2	15	417	380
g. Varaždin	131	50	1		28	2	61	35	11	25	479	379
Ž. Bjelovar-Križevci	64	24	28	14	47	2	42	19	5	15	2248	1969
Ž. Požega	358	47	153	152	215	11	81	51	15	29	6586	3179
Ž. Virovitica	20	13	547	872	428	41	113	77	39	89	1620	15021
G. Osijek	397	188	610	1047	463	15	425	361	182	341	5422	7014
Ž. Srijem	398	96	1165	1502	1204	78	345	312	114	321	26560	33381
G. Zemun	178	29	385	890	254	16	140	153	59	73	2956	4130
ukupno broj	2134	723	2906	4484	2914	174	1683	1291	543	1009	64422	71699
%	3,31	1,01	4,51	6,25	4,52	0,24	2,61	1,8	0,84	1,41	100	100

Tabela 1 - stanovništvo po zanimanjima u usporedbi s materinim jezikom: 1900. godine - D) njemački; Stat. God. I - str. 124-125

Ostali jezici	I. Prvotna produkcija		II. Rudarstvo i talioničarstvo		III. Obrt		IV. Trgovina i vjerinstvo		V. Promet		VI. Javna služba i slobodna zvanja	
	P	S	P	S	P	S	P	S	P	S	P	S
Privrednici i svojad												
Ž. Lika-Krbava		2		1		49		14		1		11
Ž. Modruš-Rieka		151		2		516				224		99
Ž. Zagreb		1069		37		1286		191		86		123
G.g. Zagreb		354		2		1686		345		268		320
Ž. Varaždin		771		37		420		62		9		24
g. Varaždin		57		154		154		12		11		46
Ž. Bjelovar-Križevci		1073		32		857		116		16		32
Ž. Požega		1522		1		574		70		29		36
Ž. Virovitica		2276				848		44		19		32
G. Osijek		22				82		32		16		35
Ž. Srijem		8372		123		1274		109		67		68
G. Zemun		10				53		25		13		36
ukupno broj		15679		235		7799		1231		759		862
%		49,24		0,74		24,49		3,87		2,38		2,71
				1,03		25,83		4,46		3,09		2,32

Privrednici i svojad	VII. Obrambena snaga		VIII. Nadničari bez pobliže naznake		IX. Kućna služinčad		X. Posebnici i umirovljenici		XI. Ostala i nepoznata		Cijelo prisutno žiteljstvo	
	P	S	P	S	P	S	P	S	P	S	P	S
Ž. Lika-Krbava		9				7		7				101
Ž. Modruš-Rieka				21		119		38		15		1396
Ž. Zagreb		24		84		236		74		156		3366
G.g. Zagreb		73		200		688		185		436		4557
Ž. Varaždin				4		91		20		37		1475
g. Varaždin		83		20		90		40		27		540
Ž. Bjelovar-Križevci		4		42		74		24		180		2450
Ž. Požega		259		57		82		20		22		2672
Ž. Virovitica		2		142		34		14		332		3743
G. Osijek		38		16		19		7		4		271
Ž. Srijem		56		272		266		49		286		10942
G. Zemun		127		14		22		23		6		329
ukupno broj		675		872		1728		501		1501		31842
%		2,12		0,49		5,43		1,57		4,71		100
				2,81		0,21		1,09		5,26		100

Tabela 1 - stanovništvo po zanimanjima u usporedbi s materinim jezikom 1900. godine - E) ostali jezici; Stat. God. I - str. 124-125

rimokatolici i grkokatolici Privrednici i svojad	I. Prvotna produkcija		II. Rudarstvo i talioničarstvo		III. Obrt		IV. Trgovina i vjerjesištvo		V. Promet		VI. Javna služba i slobodna zvanja	
	P	S	P	S	P	S	P	S	P	S	P	S
Ž. Lika-Krbava	45854		2		1956		398		339		810	
Ž. Modruš-Rieka	57926		22		8180		1276		1702		1278	
Ž. Zagreb	182734		76		9082		1384		912		1854	
G.g. Zagreb	2686		3		9988		1710		1699		3109	
Ž. Varaždin	145263		305		3782		443		234		884	
g. Varaždin	1178		1		1663		228		167		478	
Ž. Bjelovar-Križevci	131972		125		7378		804		422		1347	
Ž. Požeга	72788		3		7893		609		816		1233	
Ž. Virovitica	69236				9171		386		626		1003	
G. Osijek	868				2896		463		463		628	
Ž. Srijem	63326		254		11857		946		1272		1646	
G. Zemun	715		1		1063		140		309		230	
ukupno broj	774546		792		74909		8777		8961		14500	
%	82,67		0,08		7,99		0,94		0,96		1,55	

Privrednici i svojad	VII. Obranbena snaga		VIII. Nadničari bez pobliže naznake		IX. Kućna služinčad		X. Posebnici i umirovljenici		XI. Ostala i nepoznata		Cijelo prisutno žiteljstvo	
	P	S	P	S	P	S	P	S	P	S	P	S
Ž. Lika-Krbava	675		461		793		468		39		51795	
Ž. Modruš-Rieka	102		2063		1464		754		11		74878	
Ž. Zagreb	1611		806		2526		781		724		202490	
G.g. Zagreb	2935		750		3511		1854		1553		29798	
Ž. Varaždin	59		65		1531		209		108		152883	
g. Varaždin	1238		125		670		301		165		6214	
Ž. Bjelovar-Križevci	1065		637		1658		640		314		146362	
Ž. Požeга	734		1034		1651		717		167		87645	
Ž. Virovitica	234		2129		1607		411		355		85158	
G. Osijek	1414		1085		927		662		329		9725	
Ž. Srijem	844		2253		2370		969		423		86160	
G. Zemun	215		447		340		198		84		3772	
ukupno broj	11126		11885		19048		7964		4372		936880	
%	1,19		1,27		2,03		0,85		0,47		100	

Tabela 2 - stanovništvo po zanimanjima u usporedbi s vjeroispoviješću 1900. godine - A) rimokatolici i grkokatolici, Stat. God. I - str. 124-125

grčkoistočni Privrednici i svojlad	I. Prvotna produkcija		II. Rudarstvo i talioničarstvo		III. Obrt		IV. Trgovina i vjeresijstvo		V. Promet		VI. Javna služba i slobodna zvanja	
	P	S	P	S	P	S	P	S	P	S	P	S
Ž. Lika-Krbava	54423				253		110		46		345	
Ž. Modruš-Rieka	39340				274		98		131		305	
Ž. Zagreb	54029		7		729		239		81		474	
G.g. Zagreb	77		1		252		218		66		293	
Ž. Varaždin	1185		2		20		2		4		48	
g. Varaždin					9		7		3		25	
Ž. Bjelovar-Križevci	24541		4		454		108		50		266	
Ž. Požege	29783				904		230		118		367	
Ž. Virovitica	21284				888		56		41		234	
G. Osijek	120				219		66		38		134	
Ž. Srijem	77630		25		4899		1223		347		1541	
G. Zemun	388				569		316		198		171	
ukupno broj	3028200		39		9470		2673		1123		4203	
%	91,43		0,01		2,86		0,81		0,34		1,27	

Privrednici i svojlad	VII. Obranbena snaga		VIII. Nadničari bez pobliže naznake		IX. Kućna služinčad		X. Posebnici i umirovljenici		XI. Ostala i nepoznata		Cielo prisutno žiteljstvo	
	P	S	P	S	P	S	P	S	P	S	P	S
Ž. Lika-Krbava	500		10		193		248		11		56139	
Ž. Modruš-Rieka	48		10		121		88				40415	
Ž. Zagreb	910		128		256		220		94		57167	
G.g. Zagreb	277		21		46		210		18		1479	
Ž. Varaždin	22		6		3		5		4		1301	
g. Varaždin	134				4		7				189	
Ž. Bjelovar-Križevci	181		91		158		78		70		26001	
Ž. Požege	507		224		162		140		69		32504	
Ž. Virovitica	84		402		78		41		226		23334	
G. Osijek	394		99		40		78		21		1209	
Ž. Srijem	578		1240		459		503		444		88889	
G. Zemun	306		339		56		161		69		2573	
ukupno broj	3941		2570		1576		1779		1026		331200	
%	1,19		0,77		0,47		0,54		0,31		100	

Tabela 2 - stanovništvo po zanimanjima u usporedbi s vjeroispovješću 1900. godine - B) grčkoistočni; Stat. God. I - str. 124-125

evangelici obje konfesije Privrednici i svojad	I. Prvotna produkcija		II. Rudarstvo i talioničarstvo		III. Obrt		IV. Trgovina i vjesništvo		V. Promet		VI. Javna služba i slobodna zvanja	
	P	S	P	S	P	S	P	S	P	S	P	S
Ž. Lika-Krbava	9				1							
Ž. Modruš-Rieka	7				10		8		73			8
Ž. Zagreb	43		1		37		2		21			3
G.g. Zagreb	9				109		11		103			31
Ž. Varaždin	10		1		11		1		7			6
Ž. Varaždin	1		1		6							3
Ž. Bjelovar-Križevci	968				67		2		14			4
Ž. Požega	2411				229		3		78			21
Ž. Virovitica	2585				353		14		44			25
G. Osijek	24				99		19		46			19
Ž. Srijem	10657		8		1556		135		175			117
G. Zemun	33				73		14		15			2
ukupno broj	16757		11		2551		209		576			239
%	75,73		0,05		11,53		0,96		2,6			1,08

Privrednici i svojad	VII. Obrambena snaga		VIII. Nadničari bez pobliže naznake		IX. Kućna služinčad		X. Posebnici i umirovljenici		XI. Ostala i nepoznata		Cijelo prisutno žiteljstvo	
	P	S	P	S	P	S	P	S	P	S	P	S
Ž. Lika-Krbava	1				1		1					13
Ž. Modruš-Rieka					2		5					106
Ž. Zagreb	25				8		10		1			153
G.g. Zagreb	77				19		22		10			393
Ž. Varaždin					8		3					48
Ž. Varaždin	54				5		1		2			73
Ž. Bjelovar-Križevci	8		7		18		8					1105
Ž. Požega	22		55		98		7		6			2944
Ž. Virovitica	6		125		73		11		7			3237
G. Osijek	60		34		36		10		13			352
Ž. Srijem	80		292		386		48		39			13453
G. Zemun	33		24		41		12		6			250
ukupno broj	366		537		695		138		84			22127
%	1,65		2,43		3,14		0,63		0,38			100

Tabela 2- stanovništvo po zanimanjima u usporedbi s vjeroispovješću 1900. godine - C) evangelici obje konfesije, Stat. God. I - str. 124-125

izraeličani (židovi)	I. Prvotna produkcija		II. Rudarstvo i talioničarstvo		III. Obrt		IV. Trgovina i vjeresijstvo		V. Promet		VI. Javna služba i slobodna zvanja	
	P	S	P	S	P	S	P	S	P	S	P	S
Ž. Lika-Krbava		4			1			1				1
Ž. Modruš-Rieka		20			123			63		20		8
Ž. Zagreb		12			310			328		38		26
G.g. Zagreb		49			75			620		107		110
Ž. Varaždin		7		3	80			239		11		7
g. Varaždin		76			237			152		10		23
Ž. Bjelovar-Križevci		81			244			549		23		36
Ž. Požega		150			423			495		39		40
Ž. Virovitica		8			225			564		23		47
G. Osijek		81			230			335		28		53
Ž. Srijem		1			74			776		32		49
G. Zemun		489		3	2053			121		7		16
ukupno broj		5,92		0,04	24,83			4243		338		416
%								51,32		4,09		5,03

Privrednici i svojad	VII. Obranbena snaga		VIII. Nadničari bez pobliže naznake		IX. Kućna služinčad		X. Posebnici i umirovljenici		XI. Ostala i nepoznata		Cielo prisutno žiteljstvo	
	P	S	P	S	P	S	P	S	P	S	P	S
Ž. Lika-Krbava	2											5
Ž. Modruš-Rieka	19		3		5		9		2			135
G.g. Zagreb	42				14		125		18			592
Ž. Varaždin	2						7					1358
g. Varaždin	10				8		19		1			393
Ž. Bjelovar-Križevci	4				10		25		3			310
Ž. Požega	17		2		4		29		5			963
Ž. Virovitica	2		7		12		28		2			956
G. Osijek	43		20		9		53		10			1258
Ž. Srijem	40		8		21		21		8			784
G. Zemun	8		1		2		12		5			1266
ukupno broj	189		41		85		356		54			247
%	2,29		0,49		1,03		4,31		0,65			100

Tabela 2 - stanovništvo po zanimanjima u usporedbi s vjeroispovješću 1900. godine - D) izraeličani; Stat. God. I - str. 124-125

Građansko stanovništvo Hrvatske i Slavonije koje je uz materinji jezik govorilo još hrvatski, mađarski i njemački jezik po popisu iz 1890.

A. Hrvatski govorilo je uz materinji jezik

	slovenski		češki		slovački		rusinski		mađarski	
	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž
broj	4665	4630	9137	8019	3967	3189	909	836	18531	15303
u %	42,14	46,57	65,05	59,53	55,75	48,3	51,44	45,65	53,52	44,78

	njemački		talijanski		ostali i nepoznato		ukupno	
	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž
broj	30830	27585	1228	696	3747	3302	73014	63510
u %	54,52	45,26	52,88	46,21	80,67	78,93	55,11	47,92

B. Mađarski govorilo je uz materinji jezik

	hrvatski		slovenski		češki		slovački		rusinski	
	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž
broj	10153	5623	211	75	431	259	583	338	71	46
u %	1,06	0,58	1,91	0,75	3,06	1,92	8,19	5,21	4,01	2,5

	njemački		talijanski		ostali i nepoznato		ukupno	
	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž
broj	8991	6579	49	19	435	352	20924	13291
u %	15,9	10,79	2,11	1,26	9,36	8,41	1,98	1,25

C. Njemački govorilo je uz materinji jezik

	hrvatski		slovenski		češki		slovački		rusinski	
	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž
broj	43647	30591	3933	3010	3270	1784	575	228	51	25
u %	4,56	3,17	35,53	30,34	23,27	13,24	8,08	3,51	2,88	1,35

	mađarski		talijanski		ostali i nepoznato		ukupno	
	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž
broj	6692	6006	659	325	415	310	59242	42279
u %	19,33	17,57	28,38	21,51	8,93	7,41	5,73	4,08

postotak žitelja kojima materinji nije hrvatski, a koji su govorili hrvatski ili srpski, 1900. godine

*rođeni prije 1851. godine činili su 20,99% manjinaca

dob	0-4	5-9,	10-14,	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44
%	15,09	53,22	74,81	75,25	68,78	71,66	70,93	71,07	70,07

dob	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	70-74	75-79	≥80	ukupno
%	67,2	64,25	62,45	60,61	58,55	56,14	51,65	52,49	60,78

Statistički godišnjak I str. 47-55.

Tabela 8 - stanovništvo koje je uz materinji govorilo hrvatski, mađarski i njemački jezik po popisu iz 1890.

		rimokatolici									
		Lika-Krbava	Modruš-Rijeka	Zagreb	Varaždin	Bjelovar-Križevci	Požega	Virovitica	Srijem	Ukupno	
Hrvatski	m	45839	65801	173832	123389	98091	56417	50853	45797	660019	
	ž	47171	80034	177818	124772	100172	57171	50429	44793	682360	
Srbski	m	5	6	14		41	103	323	697	1189	
	ž	14	14	26		46	101	377	657	1235	
Slovenski	m	34	525	5036	1561	1335	597	874	1064	11026	
	ž	26	656	5926	1690	814	278	278	225	9893	
Češki	m	42	90	873	4859	5563	1449	564		13598	
	ž	13	77	720	114	4716	5657	1370	380	13047	
Slovački	m	3	37	85	33	95	211	1666	698	2828	
	ž	1	2	45	9	60	182	1851	518	2398	
Rusinski Ruski	m					3	2		26	31	
	ž			1		4	5		35	46	
Poljski	m	3	12	46	15	11	13	53	68	221	
	ž	1	4	58	12	9	10	40	35	169	
Bugarski	m		1	3				8	6	18	
	ž			3				2	2	7	
Magjarski	m	7	109	536	337	3683	3593	10805	8756	27826	
	ž	8	99	753	361	3386	3645	11002	8713	27967	
Njemački	m	36	144	1785	582	1379	3984	15620	20620	44150	
	ž	53	196	2501	767	1405	4004	17199	21933	48058	
Rumunjski	m			19	53	335		310	18	735	
	ž			16	51	309	3	311	29	719	
Talijanski	m	24	514	416	115	154	653	187	230	2293	
	ž	24	323	295	64	64	542	100	62	1474	
Ciganski	m	2	56	278	23	49	27	236	75	746	
	ž	4	56	263	30	54	25	246	76	754	
Jermenski	m										
	ž										
Ostali monarhija	m		7			1				8	
	ž		1	3						4	
Ostali Inostrani	m		1	17	5	9	3	9	52	96	
	ž	2	7	34	8	9	1	9	45	115	
Nepoznato	m		1	3	7	4		5	6	26	
	ž		1	3	9	3			3	19	
U svem	m	45995	67304	182943	126278	110049	71166	82398	78677	764810	
	ž	47318	81470	188465	127887	111051	71624	82944	77506	788265	

Tabela 9 - rimokatolici prema materinjem jeziku (izvor: kutija 10)

M. Rimac: Etnička i socijalna struktura stanovništva Hrvatske i Slavonije prema popisu iz 1890. godine

grkokatolici

		Lika- Krbava	Modruš- Rijeka	Zagreb	Varaždin	Bjelovar- Križevci	Požega	Virovitica	Sriem	Ukupno
Hrvatski	m		9	3555	7	31	11	157	122	3892
	ž		8	4224	5	18	7	6	130	4398
Srbski	m							24	103	127
	ž							12	99	111
Slovenski	m								3	3
	ž			1						1
Češki	m									
	ž									
Slovački	m			2					97	99
	ž		1						110	111
Rusinski	m			9	1	5	51	1	1624	1691
	ž			1		5	49		1689	1744
Poljski	m			5	1		1		1	8
	ž								3	3
Bugarski	m									
	ž									
Magjarski	m		1	4	1	2	1	3	20	32
	ž			2	3	4		3	14	26
Njemački	m			1	1		1	1	11	15
	ž			1	1	1	2	3	9	17
Rumunjski	m			2				27	13	42
	ž			3			1	19	9	32
Taljanski	m								1	1
	ž									
Ciganski	m								7	7
	ž								7	7
Jermenski	m									
	ž									
Ostali monarhija	m									
	ž									
Ostali Inostrani	m									
	ž									
Nepoznato	m									
	ž									
U svem	m		10	3578	11	38	65	213	2002	5917
	ž		9	4232	9	28	59	43	2070	6450

Tabela 10 - grkokatolici prema materinjem jeziku (izvor kutija 10)

Zb. Odsjeka povij. znan. Zavoda povij. druš. znan. Hrvat. akad. znan. umjet., 25(2007), str. 225-294

		grčko-istočni (pravoslavni)									
		Lika-Krbava	Modruš-Rijeka	Zagreb	Varaždin	Bjelovar-Križevci	Požega	Virovitica	Sriem	Ukupno	
Hrvatski	m	25914	11834	24668	432	15669	14325	5394	1799	100035	
	ž	23427	11040	22891	256	15188	13512	4798	1384	92496	
Srbski	m	25276	24815	27371	746	5484	13022	15010	77392	189116	
	ž	23030	23746	26071	716	5411	12447	14347	74716	180484	
Slovenski	m					1	1		1	3	
	ž			1		1	1			3	
Češki	m			2		3	1		1	7	
	ž	1		2		2	1		3	9	
Slovački	m						1	4	9	13	
	ž							3	7	11	
Rusinski Ruski	m					4			30	34	
	ž			2					36	38	
Poljski	m			1						1	
	ž		1				1			2	
Bugarski	m			10		3	8	23	50	94	
	ž			2					3	5	
Magjarski	m		3	12	1	8	5	46	34	109	
	ž		1	8	2	10	8	29	34	92	
Njemački	m		1	6		3	2	11	49	72	
	ž			4	1	6	4	13	97	125	
Rumunjski	m			20		3	4	97	588	712	
	ž	1		25			3	90	455	574	
Talijanski	m			3						3	
	ž						1		1	2	
Ciganski	m			29		1	87	277	1361	1755	
	ž			17		1	72	260	1274	1624	
Jermenski	m										
	ž										
Ostali monarhija	m										
	ž										
Ostali Inostrani	m			1			2	1	14	18	
	ž								5	5	
Nepoznato	m								1	1	
	ž										
		51190	36653	52123	1179	21179	27457	20863	81329	291973	
U svem	m	46459	34758	49023	975	20619	26051	19540	78015	275470	
	ž	97649	71411	101146	2154	41798	53508	40403	159344	567443	
% hrvatskog mat. jezika		50,53%	32,03%	47,02%	31,94%	73,82%	52,02%	25,23%	2,00%	33,93%	

Tabela 11 - pravoslavci prema materinjem jeziku (izvor kutija 10)

M. Rimac: Etnička i socijalna struktura stanovništva Hrvatske i Slavonije prema popisu iz 1890. godine

evangelici augsburške konfesije (evangelisti)

		Lika- Krbava	Modruš- Rijeka	Zagreb	Varaždin	Bjelovar- Križevci	Požega	Virovitica	Sriem	Ukupno
Hrvatski	m	1	2	36	10	20	7	19	59	154
	ž			1			1		26	28
Srbski	m						1		30	31
	ž								25	25
Slovenski	m		3	2	1	4			13	23
	ž					1		1	3	5
Češki	m		3	8	1	13	108	10	7	150
	ž		4	4	1	13	111	10	1	144
Slovački	m	1	1	9	2	9	96	11	3895	4042
	ž			15	1	6	94	5	3735	3856
Rusinski Ruski	m								7	7
	ž		2	1					4	7
Poljski	m			2			1	5	3	11
	ž			1						1
Bugarski	m									
	ž									
Magjarski	m		10	49	14	109	181	175	189	727
	ž		18	29	14	86	128	169	143	587
Njemački	m	1	23	130	22	54	840	695	4971	6736
	ž	2	22	134	16	57	779	628	5027	6665
Rumunjski	m									
	ž			1					1	2
Taljanski	m		1		1			1		3
	ž						1			1
Ciganski	m									
	ž									
Jermenski	m									
	ž									
Ostali monarhija	m							1		1
	ž									
Ostali Inostrani	m			3	1			2	5	11
	ž			2	5	3		5	4	19
Nepoznato	m									
	ž									
U svem	m	3	43	239	52	209	1234	919	9179	11878
	ž	2	50	217	44	185	1118	840	8992	11448

Tabela 12 - evangelici augsburške konfesije prema materinjem jeziku (izvor kutija 10)

evangelici helvetske konfesije (reformirani ili kalvinisti)

		Lika-Krbava	Modruš-Rijeka	Zagreb	Varaždin	Bjelovar-Križevci	Požega	Virovitica	Srijem	Ukupno
Hrvatski	m			3	1	5	10	26	319	369
	ž									331
Srbski	m								5	
	ž									
Slovenski	m		1			3	1			5
	ž									4
Češki	m			6		50	166	15	9	246
	ž									246
Slovački	m					1	33		66	100
	ž									93
Rusinski	m									
Ruski	ž									
Poljski	m								1	
	ž									
Bugarski	m									
	ž									
Magjarski	m		14	32	15	330	732	1834	1323	4280
	ž		5	39	12	301	664	1756	1233	4010
Njemački	m		8	18	2	36	140	243	870	1317
	ž	2	4	10	1	36	153	220	915	1341
Rumunjski	m									11
	ž									12
Taljanski	m		1							
	ž		1							
Ciganski	m									
	ž									
Jemenski	m									
	ž									
Ostali monarhija	m									
	ž									
Ostali inostrani	m			3		3			4	
	ž			5					3	
Nepoznato	m						1			
	ž								1	
U svem	m		24	64	18	425	1083	2118	2596	6328
	ž	2	10	59	13	413	1014	2008	2518	6037

Tabela 13 - evangelici helvetske konfesije prema materinjem jeziku (izvor kutija 10)
*napomena samo ukupni zbroj je točan, a po županijama nije bilo moguće pronaći rezultat

M. Rimac: Etnička i socijalna struktura stanovništva Hrvatske i Slavonije prema popisu iz 1890. godine

izraelićani (židovi)

		Lika- Krbava	Modruš- Rijeka	Zagreb	Varaždin	Bjelovar- Križevci	Požega	Virovitica	Srijem	Ukupno
Hrvatski	m	1	34	906	376	357	312	359	108	2453
	ž		38	811	365	399	306	338	112	2369
Srbski	m		1					4	28	33
	ž					1		1	37	39
Slovenski	m		2	2			2		1	7
	ž		3	3	1	1			3	11
Češki	m			14	4	8	9	9	3	47
	ž			7	2	6	3	2		20
Slovački	m		3	8	3	6	7	4	9	40
	ž			7	2	6	3	2		23
Rusinski Ruski	m			1			2	1		4
	ž					1		2	1	4
Poljski	m		1	6	3	2	5	3	2	22
	ž		5	6	1	4	5	2		11
Bugarski	m									
	ž									
Magjarski	m		52	316	141	240	234	419	177	1579
	ž		34	283	143	259	233	335	135	1422
Njemački	m	3	35	396	236	363	389	1371	1437	4230
	ž	3	42	458	309	343	413	1605	1546	4719
Rumunjski	m			2		2		1	3	8
	ž									
Taljanski	m		5	15					1	21
	ž		3	21		2		2		28
Ciganski	m									
	ž									
Jermenski	m									
	ž									
Ostali monarhija	m									
	ž									
Ostali Inostrani	m			2			4	1	79	86
	ž			3			4		74	81
Nepoznato	m				1	1		1		3
	ž							1		1
U svem	m	4	133	1668	764	979	964	2173	1848	8533
	ž	3	125	1596	821	1016	964	2292	1911	8728

Tabela 14 - židovi prema materinjem jeziku (izvor kutija 10)

Marko Rimac

The Ethnic and Social Structure of the Population of Croatia and Slavonia according to the Census of 1890

Summary

Croatia and Slavonia started their modernisation at the end of the nineteenth century. At that time the process of changing social and ethnic structures of the population started also. In that period numerous immigrants came there and settled from other parts of the Monarchy, but the process of emigration from certain Croatian areas also started. Immigrant ethnic groups had rather different social structures from those of the native population. In the first place, there may be observed a greater level of literacy among these immigrants (particularly in the cases of Czechs and Jews), but differences in their occupational structure may be noted also. This was the consequence of a greater level of development of other parts of the Monarchy, and it shows that Croatia and Slavonia still had rather agrarian and illiterate populations, and even the basic modernisation that happened in the period would be hardly possible without the immigration of a better-educated population from more developed parts of the Monarchy. From the first modern census of 1857 to that of 1948 none of the censuses listed the category of ethnicity, but only those of mother tongue (and that since the census of 1880) and belonging to a confession. For that reason, historiography estimated the ethnic structure of the population based on these two objective indicators. The fact that Croatian and Serbian mother tongues were listed only as one category (*hrvatski ili srpski materinji jezik*) meant that the proportions of Croats and Serbs were estimated based only on confessional structure, because most Croats were Catholics and most Serbs were members of the Orthodox Church. The author discusses the census of 1890, the only one containing data differentiating Croatian and Serbian mother tongues. These data are interesting, because there are data on those belonging to the Orthodox confession and having Croatian as their mother tongue. It induced the author to question the correctness of the aforementioned confessional criterion for establishing the number of Serbs in Croatia and Slavonia of that time.

Key words: Croatia and Slavonia, ethnic group, census, mother tongue, confession, ethnicity, identity/identities.